

مدل ادب محیط‌زیست و تبیین اهداف آموزش محیط‌زیست بر اساس دیدگاه اسلامی «مادر بودن زمین»

عباس علیزاده شوشتری^{*} دکتر سید محمد شبیری^{**} دکتر محمدصادق جمشیدی راد^{***} دکتر ناصر محمدی^{****}

چکیده

هدف از این تحقیق، معرفی دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین از نگاه پیامبر گرامی اسلام و معصومین علیهم‌السلام، شناسایی مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست و تبیین اهداف آموزش محیط‌زیست بر اساس این دیدگاه بوده است. این تحقیق به شیوه کیفی و کمی، با نمونه‌گیری هدفمند و تحلیل مضمون اسناد مرتبط از جامعه آماری شامل قرآن کریم، کتب روایی شامل کتاب شریف اصول کافی و مفاتیح‌الحیات و مقالات معتبر، انجام شد. تحلیل مضامین از طریق مطالعه عمیق و تجزیه و تحلیل، کدگذاری و تفسیر و استنباط همزمان داده‌ها و تحلیل و دسته‌بندی مؤلفه‌ها به شیوه قیاسی انجام گرفت. مصادیق آداب رفتار با مادر از دیدگاه اسلام استخراج شد و بر آن اساس، مصادیق آداب رفتار با محیط‌زیست استنباط و ذیل ۷ مؤلفه دسته‌بندی شد. براساس نتایج بخش کیفی، پرسش‌نامه‌ای با مقیاس ۵ گزینه‌ای لیکرت تهیه شد. روایی محتوایی این پرسش‌نامه توسط متخصصان و پایایی آن با استفاده از آلفای کرونباخ به میزان ۰/۹۰۸ تعیین گردید. میزان موافقت متخصصان حوزوی و دانشگاهی علوم و معارف اسلامی، علوم تربیتی و آموزش محیط‌زیست، با میزان تناسب مصادیق و مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست، به وسیله این پرسش‌نامه، و بر اساس ۳۰ مورد پاسخ سنجیده شد. براساس یافته‌ها، مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست عبارت بودند از: احترام، احسان، سازگاری، حمایت، خیرخواهی، قدرشناسی و رضایت. در نهایت مدل ادب محیط‌زیست و اهداف آموزش محیط‌زیست از دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین ترسیم و ارائه گردید. ضرورت توجه به اخلاق، منش و ادب محیط‌زیست در آموزش و پرورش رسمی کشور، در عین توجه ویژه به تفاوت‌های این سه مفهوم، و طراحی، اجرا و اعتباریابی الگوهای آموزشی با هدف گسترش آموزش اخلاق، منش و ادب محیط‌زیست مورد تأکید قرار گرفت.

واژگان کلیدی: محیط‌زیست، اخلاق محیط‌زیست، ادب محیط‌زیست، آموزش محیط‌زیست، مادر زمین

□ تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۷/۲۶

□ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۲/۱۹

* دانشجوی دکتری آموزش محیط‌زیست، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

** نویسنده مسئول: استاد آموزش محیط‌زیست، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

Email: smshobeiri@yahoo.com

*** دانشیار فقه و حقوق اسلامی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

**** دانشیار فلسفه تطبیقی، دانشکده الهیات و علوم اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

مقدمه

زمین نماد محیط‌زیست و بستر تکامل انسان و تأمین‌کننده نیازهای اوست. اما انسان به موازات پیشرفت علوم تجربی و به واسطه اثبات‌گرایی افراطی (خسروپناه، ۱۳۸۰)، برداشت ناصحیح در مورد دوقطبی بودن عالم (جدا بودن فیزیک و متافیزیک) و در نتیجه حاکمیت مدرنیسم و انسان‌محوری بریده از خالق و پروردگار، در مورد رابطه خود با هستی دچار خطا و توهم گردید و تعارضات بسیاری میان انسان و جهان شکل گرفت. انسان امروزی، وارث نسل‌هایی است که در قرون ۱۷ و ۱۸ میلادی، با حالت تخاصم‌آمیزی به دنبال تسلط همه‌جانبه بر طبیعت بودند تا بر اساس تعریف متفکرانی همچون فرانسیس بیکن، از علم به‌عنوان ابزاری برای این تسلط بهره برده و بهشت را بر روی زمین به انسان ارزانی دارند (طاهرپور، جاویدی، باقری و تقی‌زاده، ۱۳۹۵:۶۸). بر اساس دوقطبی مورد اشاره، نظام تعلیم و تربیتی شکل گرفت که فاقد مبانی ارزش‌شناختی بود و در غیبت خداوند حکیم و حسابگر و بدون پشتوانه متافیزیکی، توانی برای متوقف کردن رقابت‌های تخریب‌کننده در برداشت‌های بی‌رویه از طبیعت نداشت (علم‌الهدی، ۱۳۸۶:۱۷۲). اگرچه در دهه‌های اخیر، جنبش‌های مختلف محیط‌زیستی برآمده از مکاتب انسانی، و به‌عنوان مثال انسان‌محوری، فمینیسم بوم‌شناختی^۱، بوم‌شناسی ژرف‌نگر^۲ و... تلاش نموده‌اند تا از راه‌های مختلف بر تغییر رفتار بشر مؤثر بوده و وضعیت محیط‌زیست را بهبود بخشند، اما این جنبش‌ها به دلایل گوناگون از جمله عدم تطابق با واقعیت‌ها، توجه صرف به عقلانیت مؤنث و حذف عقلانیت مذکر و یا قائل نبودن به ضرورت حاکمیت اعتقاد به خداوند و معنویت در هرگونه اقدام به نفع محیط‌زیست، عملاً بخش‌های مهمی از ظرفیت‌های انسانی را در مقابله با مشکلات محیط‌زیست، نادیده گرفته و فاقد ظرفیت و کارایی لازم برای حل مشکلات محیط‌زیستی در مقیاس جهانی بوده‌اند (طاهر پور و همکاران، ۱۳۹۵:۶۱). به‌طور کلی دیدگاه‌های انسان‌محور، با قراردادن انسان در مرکز عالم، آن‌گاه که بخواهند به حفاظت از محیط‌زیست بپردازند، محوریت استدلال برای اثبات لزوم اقدامات حفاظتی را صرفاً منفعت انسان می‌دانند

1. Ecofeminism
2. Deep Ecology

(راکعی و نعیمی حشکوائی، ۱۳۹۵:۹۰).

آموزش محیط زیست به دنبال تغییر نگرش و رفتار نسبت به محیط زیست است و ایجاد تحول در آن متناسب با تغییرات پرشتاب عصر حاضر ضرورت دارد (شبیری و حقیقی، ۱۳۹۴: یازده). از این رو محققان با توجه به رویکردهای اخلاق مدار، بر لزوم توجه به مؤلفه‌های تربیت منش محیط زیستی در قالب و محتوای آموزش‌های محیط زیستی و شهروندی، در نظام‌های آموزش رسمی و غیر رسمی تأکید نموده‌اند (عبداله رش، صیف، شبیری و خلیلی، ۱۳۹۶: ۵۴)، اما همچنان این اعتقاد وجود دارد که پرسش‌های اساسی در خصوص بهترین راه‌های دستیابی به اهداف و موفق‌ترین راه‌های آموزش محیط زیست، بی‌پاسخ مانده‌اند (پالمر، ۱۳۹۰: ۱۲۵).

تغییر وضعیت محیط زیست در عالم واقع بیرونی، منوط به تغییر درون انسان‌ها به صورت فردی و اجتماعی (بهرامی و شیراوند، ۱۳۹۶: ۷۱)، از طریق تصرف در نظام نگرش‌های مؤثر بر تصمیم‌گیری‌های افراد است (کشوری، ۱۳۹۶: ۳)، و این هدف از طریق آموزش در قالب یک نظام تعلیم و تربیت مبتنی بر مبانی، اصول و حتی روش‌هایی جهان شمول و دارای پشتوانه خدشه ناپذیر حاصل می‌شود.

بنابراین برای پیشگیری از تخریب محیط زیست و احیای بخش‌های آسیب دیده، باید در جهت ارتقاء دانش، اصلاح نگرش و ایجاد مهارت‌های ضروری و تعهد به اقدام در عموم افراد جامعه، بر اساس ارزش‌های ادیان تلاش شود (شاه‌ولی و قاسمی، ۱۳۹۶: ۷). فولتز، دنی و بهارالدین (۱۳۹۳) اشاره نموده‌اند که پیروان ادیان مختلف بر زیست بوم محور بودن و منطبق با اندیشه‌های محیط زیستی بودن آیین‌های دینی‌شان تأکید دارند و در این میان پیروان آخرین دین الهی یعنی اسلام، بیش از سایرین بر این مسأله اصرار و تأکید می‌ورزند. این مسأله در هر دو گروه بزرگ جهان اسلام یعنی شیعه و سنی دیده می‌شود. از دیدگاه مفسر اهل سنت، محمد بن عمر فخر رازی، در تفسیر آیه هشتم از سوره مبارکه مؤمنون، طبیعت و محیط زیست امانت الهی هستند. انسان نیز از دیدگاه قرآن همراه و هماهنگ با طبیعت و «موظف» به حفاظت از این امانت دانسته شده است (فهیمی، ۱۳۹۴: ۱۱۵). جهان‌بینی اسلام، توحید را در تمامی تعالیم خود محور قرار می‌دهد و خداوند متعال را، هم خالق و هم پروردگار و محیط بر همه چیز می‌داند و این اعتقاد و دیدگاه یک مفهوم متفاوت از یک جهان‌بینی

کل نگر را معرفی می‌کند که محیط‌زیست را در ارتباط با خداوند، مقدس شمرده (شاه‌ولی و قاسمی، ۱۳۹۶: ۶) و ارزش خدشه‌ناپذیر و از بین نرفتنی آن را اعلام می‌دارد و تلاش می‌کند تا انسان‌هایی را تربیت نماید که هرگونه پیشرفت خود و جامعه‌شان را جز در سایه حفظ محیط‌زیست متصور ندانند. لازم است به جهان‌بینی موحدانه و اعتقاد به وابستگی جهان به خداوند و نیز دیدگاه اسلام در خصوص محیط‌زیست سه‌ساحتی یا سه‌گانه، شامل محیط‌زیست جسم، محیط‌زیست روح و محیط‌زیست تلفیقی جسم و روح (جوادی آملی، ۱۳۸۸: ۸۷) توجه شود.

بر اساس مبانی خداشناختی، جهان‌شناختی، انسان‌شناختی، جامعه‌شناختی، ارزش‌شناختی و دین‌شناختی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، رسیدن به جایگاه خلافت الهی و تحقق حیات طیبه، از آرمان‌های این الگو هستند. تحقق این آرمان‌ها با حرکتی عقلانی، مؤمنانه و متعهدانه و در جهت ایجاد تمدن نوین اسلامی، متناسب با آرمان‌ها، در زیست بوم ایران اتفاق می‌افتد تا در افق ۱۴۴۴، با سبک زندگی و خانواده اسلامی- ایرانی و پیشتازی در تولید علوم انسانی اسلامی، سلامت محیط‌زیست، پایداری منابع طبیعی، آب و انرژی و امنیت غذایی با حداقل نابرابری فضایی در کشور، و خلق مزیت‌ها و فرصت‌های جدید برای همگان با رعایت عدالت بین نسلی حاصل گردد (مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، ۱۳۹۷: ۳-۶). بدون شک در این فرایند، تعلیم و تربیت یکی از مهم‌ترین زیرساخت‌های مورد نیاز در دستیابی به آرمان‌ها است.

در تعلیم و تربیت، «سند تحول بنیادین آموزش و پرورش» همچون قانون اساسی برای اداره بلندمدت و همه‌جانبه آموزش و پرورش کشور و «برنامه درسی ملی» به‌عنوان یکی از زیرنظام‌های اصلی سند تحول بنیادین، نقشه جامع یادگیری، زمینه ایجاد تحول همه‌جانبه، گسترده و عمیق در مفاهیم و محتوای آموزشی را فراهم می‌آورد (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱: ۳). در بیانیه مأموریت سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، به مأموریت نهاد آموزش و پرورش در خصوص زمینه‌سازی برای دستیابی دانش‌آموزان به مراتبی از حیات طیبه در ابعاد فردی، خانوادگی، اجتماعی و جهانی اشاره شده است. حیات طیبه، زندگی است حاصل از دو بال ایمان و عمل صالح (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۲۰).

برنامه درسی ملی اشاره نموده است که، دانش‌آموزان تربیت شده در نظام آموزش و پرورش کشور باید افرادی دارای ویژگی‌های خاص از جمله باایمان، معتقد به معاد، آشنا و متعهد به مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خدا، خود، دیگران و طبیعت، و... باشند (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱: ۸). همچنین سند تحول بنیادین آموزش و پرورش، «مدرسه» در افق ۱۴۰۴ در کشور جمهوری اسلامی ایران را مدرسه‌ای معرفی نموده است که تجلی بخش فرهنگ غنی اسلامی، انقلابی در روابط با خالق، جهان خلقت، خود و دیگران از جمله تکلیف‌گرایی، مسئولیت‌پذیری، کرامت نفس، امانتداری، پرهیز از اسراف و... است. لذا از جمله مهم‌ترین اهداف کلان سند تحول بنیادین، «تربیت انسانی موحد و مؤمن و معتقد به معاد و آشنا و متعهد به مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خدا، خود، دیگران و طبیعت و...» است (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰: ۲۲-۲۴). بنابراین در این سند، فرد شاخص تربیت شده، باید از حقوقی که طبیعت و محیط‌زیست بر عهده او دارند، آگاه باشد و در قبال این حقوق احساس تعهد و وظیفه نموده، توانایی اقدام برای ایفای آنها را داشته باشد.

لذا نقش نظام آموزش و پرورش در رشد و تعالی کشور و از جمله «ارتقای آداب زندگی متعالی، بهداشتی و زیست‌محیطی» باید جدی گرفته شود. بر این اساس، تربیت شدگان این نظام آموزشی، افرادی هستند که «با درک مفاهیم بهداشت فردی و اجتماعی و مسائل زیست بوم طبیعی و شهری به منزله امانات الهی، شایستگی حفظ و ارتقای سلامت فردی و بهداشت محیطی را کسب می‌کنند...». کلیه عناصر برنامه‌هایی که در چارچوب برنامه درسی ملی اجرا می‌شوند، باید منطبق بر ویژگی‌های مصوب این برنامه باشند. از جمله می‌توان به ویژگی‌هایی مانند «مبتنی بر مبانی و ارزش‌ها و معارف اسلام ناب محمدی (ص)»، «برخوردار از یافته‌های معتبر علمی و پژوهشی و با تأکید بر بومی‌سازی آن‌ها»، «بهره‌مند از دستاوردها و یافته‌های علمی فرهنگ و تمدن اسلامی - ایرانی»، «برخوردار از رویکردی نوآورانه، آینده‌پژوهانه، واقع‌بینانه، متناسب با فطرت الهی انسان» و «تأکیدکننده بر نقش مدرسه به‌عنوان جلوه‌ای از تحقق مراتبی از حیات طیبه و زمینه ساز جامعه عدل مهدوی (عج) و کانون اصلی تحقق اهداف برنامه‌های درسی و تربیتی» اشاره نمود. همچنین برنامه‌های درسی و تربیتی باید مبتنی بر اصول «دین‌محوری»، «تقویت هویت ملی»، «اعتبار نقش یادگیرنده»،

«اعتبار نقش مرجعیت معلم (مربی)»، «اعتبار نقش پایه‌ای خانواده»، «جامعیت»، «توجه به تفاوت‌ها»، «تعادل»، «یادگیری مادام‌العمر»، «جلب مشارکت و تعامل» و اصل «یک‌پارچگی و فراگیری» باشند (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱: ۸-۹). ملاحظه شد که از پایه‌های اصلی مورد توجه در تمامی بخش‌های سند پایه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی، به رسمیت شناخته شدن و اهتمام به رابطه انسان با طبیعت و محیط‌زیست، به‌عنوان بستر تلاش برای تحقق مراتبی از حیات طیبه برای مخاطبان نظام آموزشی است. در میان «حوزه‌های یازده گانه تربیت و یادگیری» در برنامه درسی ملی، «حوزه تربیت و یادگیری علوم تجربی» بیشترین نزدیکی را با مسائل مربوط به محیط‌زیست دارد. این حوزه را به جهت ضرورت رشد و ارتقاء توانمندی‌ها و شایستگی‌های دانش‌آموزان برای شناخت و استفاده مسئولانه از طبیعت، باید در نظر داشت. دیدگاه حاکم بر این حوزه، محیط‌زیست را خلقت الهی دانسته و بهره‌برداری از طبیعت را به‌منظور ارتقاء سطح زندگی فردی، خانوادگی، ملی و جهانی، و با هدف تکریم، آبادانی و آموختن از طبیعت، معرفی می‌نماید. بر اساس دیدگاه برنامه درسی ملی، آموزش علوم تجربی، از جمله آموزش محیط‌زیست، علاوه بر ایجاد بصیرت و بینش عمیق نسبت به درک دنیای اطراف، باید از طریق فهم عظمت خلقت، زمینه‌ساز تعظیم خالق متعال، تعمیق و تعالی نگرش توحیدی و دست‌یابی به درک غایت‌مند از خلقت و بازکشف و کشف رمز و راز لایه‌های مادی هستی باشد. همچنین نگرش‌های ناشی از علم، بخصوص به محیط‌زیست، از اجزای جدایی‌ناپذیر فعالیت‌های علمی فناورانه است (شورای عالی آموزش و پرورش، ۱۳۹۱: ۳۵).

بنابراین اهداف برنامه‌های آموزش محیط‌زیست در کشور باید مبتنی بر اهداف، مبانی و اصول برگرفته از اسلام و مطابق با اهداف، مبانی و اصول سند تحول بنیادین و برنامه درسی ملی باشند. نگاهی به فعالیت‌های آموزشی و تربیتی در عرصه آموزش محیط‌زیست کشور، در بسیاری موارد، چنین تطابقی را نشان نمی‌دهد.

سازمان حفاظت محیط‌زیست ایران (۱۳۸۸)، هدف غایی از آموزش محیط‌زیست را، توسعه پایدار عنوان نموده است.

امینی و ماشاالهی (۱۳۹۳)، در تحقیق خود در خصوص جایگاه آموزش

محیط زیست در کتب درسی، به تحلیل محتوای کتب علوم و تعلیمات اجتماعی مقطع راهنمایی پرداختند. در این پژوهش شاخص‌ها و استانداردهای آموزش محیط زیست، با عناوین مهارت‌های پرسش و تحلیل، دانش فرایندها و سیستم‌های طبیعی، بررسی موضوعات محیط زیستی، مهارت‌های عمل و تصمیم‌گیری و مسئولیت شهروندی و مدنی تدوین و تنظیم گردیدند. اگرچه به‌طور مستقیم اهدافی برای آموزش محیط زیست تدوین نشده است، اما شاخص‌های تعیین شده، در پس زمینه خود به نوعی بیانگر برخی اهداف کلی در حوزه آموزش محیط زیست هستند. در بررسی صورت گرفته محققان به این نتیجه رسیدند که میزان توجه به مؤلفه‌های آموزش محیط زیست در کتب مذکور، نازل و نارسا بوده و نیازمند اصلاحات و تغییرات اساسی در این حوزه می‌باشند.

پیشانی، میرشاه جعفری، شریفیان و فرهادیان (۱۳۹۵) اهداف کلی آموزش محیط زیست در دوره دوم متوسطه در ایران را به علت غیرشفاف و بدون نیازسنجی قبلی بودن، نامطلوب و در سه عرصه قبل از هدف‌گذاری، بیان محتوای اهداف و اجرای اهداف دچار ضعف تشخیص دادند.

صالح عمران، پرهیزکار و حاتمی فر (۱۳۹۵) در پژوهش خود، با بررسی و تحلیل محتوای کتاب‌های پایه ششم ابتدایی، به نامتعادل بودن توجه به مؤلفه‌های محیط زیستی در این کتاب‌ها اذعان نموده و بیان کردند که در برخی کتاب‌ها توجه به مفاهیم محیط زیستی مشاهده می‌شود و در برخی دیگر هیچ محتوای محیط زیستی ارائه نشده است. در این تحقیق به اهداف آموزش محیط زیست اشاره‌ای نشده است. در تحقیق دیگری، در بررسی تطبیقی اهداف آموزش محیط زیست در ایران و برخی کشورهای منتخب، اهداف آموزش محیط زیست در ایران را از لحاظ روح حاکم و جهت گیری کلی، همانند کشورهای نظیر سوئد، کانادا، استرالیا و ترکیه، در مسیر توسعه پایدار دانسته، اما از نظر اجرایی شدن برنامه‌ها، دارای فاصله زیاد و ناقص، و اهداف کلی آموزش محیط زیست در ایران را نیازمند بازنگری دانستند (پیشانی، میرشاه جعفری، شریفیان و فرهادیان، ۱۳۹۶).

ملاحظه شد که بسیاری از برنامه‌های درسی که به‌صورت مستقیم یا غیرمستقیم، به آموزش محیط زیست در نظام آموزش و پرورش رسمی کشور پرداخته‌اند، از نظر

تطابق با برنامه درسی ملی و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش همخوانی نداشته‌اند و عمدتاً فاقد رویکرد اسلامی بوده و اهداف غایی مدنظر در برنامه درسی ملی را لحاظ ننموده‌اند. به گونه‌ای که احمدی (۱۳۹۰)، بیات، احمدی و پارسا (۱۳۹۱)، دادفر (۱۳۹۱) و محمودی (۱۳۹۷) در پژوهش‌های خود به اهداف و محتوای نامتوازن آموزش اخلاق محیط‌زیست اسلامی در کتب درسی دوره ابتدایی اشاره نموده‌اند. این مسأله می‌تواند بیانگر نبود جامع‌نگری در خصوص آموزش محیط‌زیست در برنامه درسی رسمی دوره ابتدایی باشد.

محمودی (۱۳۹۷) بازنگری محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی را به منظور تقویت توجه به مؤلفه‌های اخلاق زیست‌محیطی، اختصاص حداقل یک درس جهت پرداختن به جنبه‌های وحیانی محیط‌زیست، برگزاری دوره‌های ضمن خدمت با موضوع اخلاق محیط‌زیست برای معلمان را پیشنهاد نمود. بنابراین با توجه به ضرورت تدوین اهداف آموزش محیط‌زیست بر اساس آموزه‌های اسلامی، و در مسیر تدوین الگوی آموزش محیط‌زیست بر اساس اصول و مبانی الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و سایر اسناد بالادستی مرتبط، در این تحقیق تلاش بر این بود تا با استفاده از استعاره مادر بودن زمین که در مضامین روایات شریف نبوی (ص) قابل مشاهده است، آداب رفتار صحیح با محیط‌زیست شناسایی و به‌عنوان اهداف آموزشی در آموزش محیط‌زیست به کار گرفته شوند. نبی مکرم اسلام صل الله علیه و آله وسلم، فرموده‌اند: حافظوا علی‌الوضوء و خیر اعملکم الصلاة و تحفظوا من الارض فانها امکم و لیس فیها احد یعمل خیرا و شرا الا و هی مخبره به (طبرسی، ۱۳۵۹: ۲۲۷). مواظبت بر وضو کنید، و بهترین اعمال شما نماز است، و مراقب زمین باشید که مادر شما است، هیچ انسانی کار خیر یا شرّی به‌جا نمی‌آورد، مگر این‌که زمین از آن خبر می‌دهد! (مکارم شیرازی، ۱۳۷۱: ۲۲۴).

روایات متعدد دیگر و نظرات اندیشمندان علوم اسلامی در تأیید دیدگاهی که زمین (محیط‌زیست) را مادر انسان‌ها معرفی می‌نماید، قابل ملاحظه بود. جدول (۱) مستندات تأیید کننده «دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین» را ارائه می‌نماید.

جدول ۱. مستندات تأیید کننده دیدگاه مادر بودن زمین

سند	متن
راوندی کاشانی، ۱۳۷۶، النوادر، ص ۱۸۰-۱۸۱	رسول خدا (ص) فرمودند: به زمین نزنید، زیرا مادر شماسست، و نسبت به شما نیکی و مهربانی بسیار کرده است.
مغنیه، ۱۳۷۸، تفسیر کاشف، ج ۵، ص ۳۶۵ صابونی، ۱۳۸۳، صفوه‌التفاسیر، ج ۴، ص ۷۸۹	رسول خدا (ص) فرمود: «زمین مادر شما و نسبت به شما نیکوکار است».
مطهری، ۱۳۹۴، مجموعه آثار، ج ۳۰، ص ۷۰-۷۱	... اولاً نفرموده «أَنْشَأَكُمْ فِي الْأَرْضِ»... فرمود: أَنْشَأَكُمْ مِنَ الْأَرْضِ ... مثل اینکه اشاره است به همان معنی که زمین مادر دوم شماسست.
مدرسی، ۱۳۷۸، تفسیر هدایت، ج ۱۲، ص ۱۶۷ و ۴۳۲ و ج ۱۷، ص ۲۶۴-۲۶۵	قرآن، مارا یادآور مادرمان زمین می‌شود، و به قوانین و سنت‌های خدا در آن. به‌راستی مؤمن به زمین می‌نگرد بدین عنوان که زمین مادر اوست.
دلشاد تهرانی، ۱۳۹۵، راه صفا بر پی مصطفی، ص ۱۵۴	پیامبر گرامی اسلام همواره بر حفاظت از محیط‌زیست تأکید می‌فرمود و آن را به پیرا و یارانش آموزش می‌داد. حفظ محیط‌زیست در آموزه‌های ایشان مایه شگفتی است. تا جایی که زمین را مادر انسان‌ها معرفی نمودند.
محمدی ری شهری، ۱۳۹۱، دانشنامه قرآن و حدیث، ج ۳، ص ۲۴۵	پیامبر خدا (ص): بر خاک، تیمم کنید/ (زندگی کنید)؛ زیرا مادر شماسست و با شما مهربان است.

با توجه به حدیث شریف، همانند آنکه رفتار با مادر، مستلزم رعایت آداب خاصی است، احتمالاً می‌توان برای رفتار با مادر زمین (مادر محیط‌زیست) نیز آداب خاصی متصور شد. لذا مفهوم «ادب محیط‌زیست» قابل توجه و شایسته کنکاش و مطالعه است. هدف از این تحقیق، بر اساس حدیث شریف نبوی (ص) مبنی بر استعارة مادر بودن زمین، شناسایی مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست، و استفاده از آنها جهت استخراج و استنباط بخشی از اهداف آموزش محیط‌زیست از دیدگاه اسلام بوده است.

لذا تلاش شده است تا به سؤالات زیر پاسخ داده شود:

- **سؤال اول:** ادب محیط‌زیست، از دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین، دارای چه مصادیق و مؤلفه‌هایی است؟
- **سؤال دوم:** چه اهداف آموزشی‌ای برای آموزش محیط‌زیست، از آیات و روایات مرتبط با آداب رفتار با مادر و مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست، قابل استخراج است؟

روش پژوهش

این پژوهش به شیوه کیفی و کمی، انجام گرفته است. در بخش کیفی، به شیوه بررسی اسناد و تحلیل مضمون عمل شده است. جامعه این تحقیق در بخش کیفی، قرآن کریم و کتب روایی به ویژه اصول کافی و مقالات علمی معتبر و اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران بوده است و نمونه‌گیری به صورت هدفمند و مطابق با اهداف تحقیق صورت گرفته است. به منظور جمع‌آوری داده‌ها، محتوای کتب و اسناد، مورد مطالعه عمیق، و همزمان فرایند تجزیه و تحلیل، دسته‌بندی و طبقه‌بندی، کدگذاری، تفسیر و استنباط انجام گرفت. داده‌های جمع‌آوری شده، به شیوه قیاسی مورد تحلیل قرار گرفت و مؤلفه‌های شناسایی شده استخراج گردید و سپس مقوله‌بندی داده‌ها به شیوه استقرایی انجام شد. در این فرایند، مراجعه مکرر به داده‌ها و مقولات و تداوم مقایسه آنها، با هدف تصحیح تحلیل‌های صورت گرفته و پالایش مؤلفه‌ها و مقولات، رعایت شد.

بر اساس نتایج به دست آمده از بخش کیفی، پرسش‌نامه‌ای تهیه گردید و در اختیار متخصصان حوزوی و دانشگاهی از رشته‌های علوم و معارف اسلامی، فقه و حقوق، علوم تربیتی و به ویژه آموزش محیط‌زیست قرار گرفت. این متخصصان، بر اساس اهداف پژوهش، به صورت هدفمند و با توجه به تخصص و سوابق پژوهشی مرتبط، انتخاب گردیدند. نتایج حاصل از این بخش، با استفاده از روش‌های آمار توصیفی (فراوانی، درصد و انحراف معیار) مورد تجزیه و تحلیل کمی قرار گرفت.

در نهایت بر اساس نتایج بخش کیفی و کمی، با استفاده از نرم افزار NVivo مدل «ادب محیط‌زیست بر اساس دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین» ترسیم گردید و با نتیجه‌گیری از مقولات اصلی و فرعی به دست آمده، خطوط کلی راهنمای تدوین اهداف آموزش محیط‌زیست، همراه با تعیین تناسب آنها برای گروه‌های مختلف مخاطبان، انجام شد.

ابزار گردآوری اطلاعات

با توجه به گستردگی آموزه‌های اسلامی در رابطه با شیوه صحیح تعامل با مادر، در این تحقیق، بیشتر به مواردی پرداخته شد که از نظر مفهومی قابل معادل‌یابی برای محیط‌زیست بودند. لذا به منظور گردآوری اطلاعات مورد نیاز، روایت شریف نبوی در خصوص مادر بودن زمین، محور قرار گرفت و بر این اساس که مادر بر اساس شان و جایگاهش دارای آداب رفتاری خاصی است، آیات مربوط به آداب رفتار با والدین و به ویژه مادر در قرآن کریم، مورد مراجعه مستقیم قرار گرفت و جمع‌آوری شد. در بخش روایات، به طور هدفمند، باب «احسان به پدر و مادر» از کتاب شریف اصول کافی، مورد مراجعه قرار گرفت و تمام روایات موجود در این باب مطالعه و استفاده شد. همچنین از مقالات معتبر منتشر شده در پایگاه‌های علمی معتبر داخلی نظیر پایگاه مرکز اطلاعات علمی جهاد دانشگاهی (www.sid.ir)، پایگاه مجلات تخصصی نور (www.noormags.ir) و مگ/یران (www.magiran.com) استفاده گردید، و مصادیق آداب صحیح رفتار با مادر و مؤلفه‌های مرتبط با اهداف پژوهش استخراج گردید.

جهت دریافت نظر متخصصان حوزوی و دانشگاهی علوم و معارف اسلامی، علوم تربیتی و آموزش محیط‌زیست، پرسش‌نامه‌ای با هدف اندازه‌گیری میزان موافقت متخصصان با گویه‌های محیط‌زیستی استنباط شده از مصادیق آداب رفتار با مادر و دسته‌بندی مصادیق استنباط شده ذیل مؤلفه‌های اصلی، و میزان موافقت متخصصان با تناسب مصادیق و مؤلفه‌ها برای تدوین اهداف آموزش محیط‌زیست، تهیه شد و در اختیار آنان قرار گرفت و نتایج در قالب ۳۰ مورد پاسخ جمع‌آوری شد.

پرسش‌نامه ادب محیط‌زیست بر اساس دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین

پرسش‌نامه ادب محیط‌زیست، به منظور دریافت نظرات کارشناسان در خصوص میزان موافقت‌شان با مصادیق آداب رفتار با محیط‌زیست، استخراج شده از آیات و روایات، و مؤلفه‌های سازمان‌دهنده (مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست)، به صورت پرسش‌نامه‌ای با طیف لیکرت پنج‌گزینه‌ای تهیه شد. این پرسش‌نامه که بر اساس نتایج بخش کیفی تحقیق طراحی شده بود، شامل سه بخش بود که در بخش اول، میزان موافقت متخصصان در

مورد تناسب مصادیق آداب رفتار با محیط‌زیست، که از مصادیق آداب رفتار با مادر استخراج شده بودند، سنجیده می‌شد. این بخش شامل ۶۶ گویه سازمان یافته ذیل ۷ مؤلفه اصلی ادب محیط‌زیست بود. بخش دوم شامل یک سؤال با طیف لیکرت پنج گزینه‌ای بود که میزان تناسب کلی گویه‌ها و مؤلفه‌ها برای استخراج اهداف آموزش محیط‌زیست را مورد سؤال قرار می‌داد. در بخش سوم نیز از پاسخگویان خواسته شده بود تا مؤلفه‌های اصلی ادب محیط‌زیست را از نظر اهمیت طبقه‌بندی نمایند. برای این منظور هر پاسخگو نظر تخصصی خود را در قالب رتبه‌بندی از ۱ تا ۷ (۱ بیشترین اهمیت و بالاترین رتبه و ۷ کمترین اهمیت و پایین‌ترین رتبه) برای هر مؤلفه اعلام می‌نمود. روایی این پرسش‌نامه به صورت محتوایی (براساس نظر متخصصان) و پایایی آن با استفاده از آلفای کرونباخ به میزان $0/908$ تعیین گردید که نشان دهنده همبستگی بالای سؤالات و پایایی بسیار خوب پرسش‌نامه بود.

یافته‌ها

با توجه به روایت شریف نبوی (ص) عبارت «مراقب زمین باشید که مادر شماست» و «مادر بودن زمین»، در این تحقیق محور قرار گرفت. از آنجا که اسلام به‌طور قاطع، آداب خاصی را برای تعامل انسان با والدینش و به‌ویژه مادر، واجب نموده است، چنین به نظر می‌رسد که در رابطه با «مادر زمین» (مادر طبیعت)، رعایت آداب خاصی ضروری باشد. مشکینی اردبیلی (۱۳۷۰)، «آداب» را جمع «ادب» و به معنی عادات و رسوم، روش‌های نیکو، حسن معاشرت، و به زحمت و مشقت افتادن پسندیده در راه فضائل انسانی و خود را مؤدب به آداب نیک کردن، معرفی و آن را از نظر مفهوم و مصداق، با «اخلاق» متفاوت دانسته است. در واقع اخلاق ملکات راسخ در روح به‌شمار رفته اما آداب مربوط به شکل بروز رفتار و کارهای انسان است (طباطبایی، ۱۳۶۳: ۳۶۷).

در بخش کیفی این تحقیق، آیات مرتبط از قرآن کریم و روایات باب احسان به پدر و مادر، از کتاب شریف اصول کافی، مورد بررسی قرار گرفتند. مصادیق رفتاری صحیح مورد تأکید در آیات و روایات شناسایی شد و سپس به استنباط معادل‌های محیط‌زیستی (مصادیق آداب رفتار با محیط‌زیست یا مصادیق ادب محیط‌زیست) پرداخته شد. در نهایت براساس نزدیکی مفهومی و ارتباط معنایی، مصادیق ادب محیط‌زیست، ذیل

مؤلفه‌های اصلی و سازمان دهنده ۷ گانه، شامل احترام به محیط زیست و سایر موجودات (احترام)، احسان به محیط زیست و سایر موجودات (احسان)، اطاعت از قوانین طبیعت و سازگاری با محیط زیست (سازگاری)، حمایت از محیط زیست و سایر موجودات (حمایت)، خیرخواه بودن نسبت به محیط زیست و سایر موجودات (خیرخواهی)، قدرشناس بودن نسبت به نعمات الهی موجود در محیط زیست (قدرشناسی) و جلب رضایت مادر طبیعت (رضایت) دسته بندی شد. منظور از جلب رضایت مادر طبیعت، انجام هرگونه عمل پسندیده نسبت به هر یک از اجزای محیط زیست و یا کلیت آن و موجودات ساکن در آن است که منفعتی را به محیط زیست برساند یا ضرری را از آن دفع نماید. برای پاسخ به سؤال اول این پژوهش، برخی از متن‌های مرتبط از آیات و روایات همراه با مصادیق آداب صحیح رفتار با مادر، استنباط‌های محیط زیستی حاصل از تجزیه و تحلیل و تفسیر آیات، روایات و مصادیق، و مضمون‌های سازمان دهنده به عنوان مؤلفه‌های ادب محیط زیست، به عنوان نمونه در جدول ۲ ارائه شده است.

جدول ۲. مؤلفه‌های ادب محیط زیست از دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین

مؤلفه	تحلیل مضمون		متن آیه / روایت
	استنباط محیط زیستی	مصادیق رفتاری	
آداب	حضور در محیط زیست با حداقل اثرگذاری منفی	معاشرت پسندیده	و اگر [آن دو] تلاش کنند که تو [را وادار نمایند] بر [اینکه] چیزی را که هیچ علمی به [خدا بودن و ربوبیت] آن نداری شریک من قرار دهی، از آنان اطاعت مکن؛ ولی در دنیا با آن دو نفر به شیوه‌ای پسندیده معاشرت کن... (لقمان: ۱۵)
	پرهیز از ضرر زدن به محیط زیست یا موجودات ساکن در آن به بهانه ضرر و زیان وارده به اموال انسان	نداشتن حق بدرفتاری حتی در صورت امر به حرام، در عین عدم اطاعت در حرام	
	احترام به چرخه‌های طبیعی محیط زیست در همه حال و پرهیز از دخالت نادانسته در چرخه‌ها و زنجیره‌های طبیعی حتی اگر توهم مضر بودنشان وجود داشته باشد	لزوم احترام و رفتار شایسته حتی اگر مادر کافر باشد (رفتار شایسته بدون تبعیض)	

جدول ۲. (ادامه)

مؤلفه	تحلیل مضمون		متن آیه / روایت	
	استنباط محیط‌زیستی	مصادیق رفتاری		
ایمان	شناخت و پذیرش قوانین طبیعت، همراه با احترام و رعایت آنها در سبک زندگی فردی و اجتماعی	فروتنی و خضوع از روی مهر و محبت	و از سر مهربانی بال فروتنی را برای آن دو بگستر و بگو: پروردگارا! بر آنان رحمت آور، چنان که مرا در کودکی پروردند. (اسراء: ۱۳)	
	ایجاد روحیه خاضعانه از طریق نگرش صحیح در مورد حق بهره‌مند شدن برابر انسان‌ها از محیط‌زیست (عدالت درون نسلی و بین نسلی) و نیز رعایت حقوق سایر موجودات در استفاده از منابع		درخواست از خداوند متعال برای کسب نگرش صحیح در ارتباط با برتری جایگاه مادر	خدایا! ابهت پدر و مادرم را در نظرم چون ابهت و شکوه سلطان جائر بگردان و عطوفت و مهربانی مرا نسبت به آنان مانند مهربانی مادری رؤف قرار ده و اطاعت از پدر و مادر و نیکی در حقشان را در چشمم خوش‌تر و شیرین‌تر از خواب در چشم خواب آلود، و در دلم گوارتر از شربت گوارا و خنک در ذائقه (فرد) تشنه قرار ده تا به حدی که میل و رضای خاطر آنها را بر میل و رضای خود مقدم دارم و نکوئی و احسان پدر و مادرم را در حق خود اگر هم‌اندک باشد بسیار شمارم و نیکی خود را در حق آنها اگر هم بسیار باشد اندک شمارم. (صحیفه سجاده، دعای ۲۴)
	خود را برتر از سایر موجودات و محیط‌زیست و حاکم بر سرنوشت آنها ندانستن	مقدم نداشتن مادر را بر خواست خود مقدم داشتن	مقدم نداشتن نیاز خود بر حفظ تنوع زیستی، زیستگاه‌ها و زیبایی محیط‌زیست	پروردگارا! صدای مرا با آنها آرام و آهسته گردان و سخنم را با پدر و مادر، شیرین و نکوگفتار بدار. (صحیفه سجاده، دعای ۲۴)
	مقدم نداشتن نیاز خود بر حفظ تنوع زیستی، زیستگاه‌ها و زیبایی محیط‌زیست			
	برداشت نکردن از منابع محیط‌زیست برای تأمین نیازهای غیر ضروری			
	کنترل طمع و مصرف‌گرایی به منظور کاهش تقاضای مصرف و برداشت از منابع طبیعی	آهسته سخن گفتن	پرهمیز از ایجاد آلودگی صدا، هوا، خاک، آب، منظر و...	پرهمیز از حضور نزدیک و بی‌مورد در محدوده زندگی سایر موجودات
	پرهمیز از ایجاد آلودگی صدا، هوا، خاک، آب، منظر و...			
کنترل طمع و مصرف‌گرایی به منظور کاهش تقاضای مصرف و برداشت از منابع طبیعی	نیکو، با لحن شیرین و واژگان زیبا سخن گفتن	رفتار با احترام و محبت‌آمیز نسبت به محیط‌زیست و سایر موجودات	نیکو با والدین، نیکوکار باشند یا بدکار (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۰)	
پرهمیز از ایجاد آلودگی صدا، هوا، خاک، آب، منظر و...				
انجام وظیفه در قبال محیط‌زیست، حتی در صورت وجود خطرات	نیکو حتی در صورت بدکار بودن والدین			

مؤلفه	تحلیل مضمون		متن آیه / روایت
	استنباط محیط زیستی	مصادق رفتاری	
احسان	یقین به برخورداری از پاداش الهی در صورت تعهد و عمل به نفع محیط زیست؛ رفتار مدافعه نسبت به محیط زیست از ویژگی های افراد با ایمان	نیکی به والدین از نشانه های افراد با ایمان	شعیبان ما شناخته نمی شوند مگر با... نیکی به والدین. (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۲)
	دغدغه پایش مردمی (امر به معروف و نهی از منکر)، رفع مشکلات مناطق و موجودات آسیب دیده، با نگاه جامع نسبت به سطوح مختلف محلی، منطقه ای، ملی، بین المللی، کوتاه مدت، میان مدت و بلند مدت	توجه نمودن به پدر و مادر	درهای رحمت آسمان در چهار هنگام گشوده می شود: ... هنگام نگاه فرزند به چهره والدین،... (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۱)
		استمرار نیکی پس از مرگ	سرور نیکوکاران در قیامت مردی است که به والدین خود پس از مرگشان نیکی کند. (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۰)
		بازدید و زیارت پس از مرگ	هر کس قبر پدر و مادرش را در هر روز جمعه زیارت کند، بخشوده می شود و از نیکوکاران به شمار می آید. (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۰)
هزینه کردن از سرمایه ها برای محیط زیست (مالی و اقتصادی)، اعتبار و شخصیت، فردی و اجتماعی، آندوخته های علمی و توانایی های پژوهشی و آموزشی، مهارت های مدیریتی و کار گروهی و...	انفاق	... کسی که به پدر و مادر خود انفاق کند، با آن دو مدارا کند، به آنان نیکی کند و آن دو را آندوهگین نسازد. (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۱)	
احسان	تعهد به انجام تمام امور مرتبط با محیط زیست در حد نهایت توان	نیکی به مادر در حد فداکاری او	بدان که حق مادر لازم ترین حقوق و واجب ترین آن است... پس سپاس گذاری از مادر و نیکی به وی باید به اندازه این فداکاری او باشد، گرچه شما توان ادای کمترین حق او را ندارید مگر به یاری خدا و خدای عزوجل حق او را قرین حق خود قرار داد و فرمود: «مرا شکرگذار باش؛ مبادا فرمان نبری و سپاس گذاری نکنی که بازگشت همگان به سوی من است». (لقمان: ۱۴ و جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۴)
سازگاری	پرهیز از اسراف و سبک زندگی، مصرف گرایانه، پرهیز از برداشت بی رویه منابع، پرهیز از سبک زندگی ناهماهنگ با طبیعت؛ یقین به لزوم پاسخگویی در خصوص رفتار با سایر موجودات و محیط زیست در درگاه الهی	پرهیز از نافرمانی و ناسپاسی در مقابل مادر و یقین به پاسخگو بودن در مقابل خداوند، نسبت به نوع رفتار با مادر	

جدول ۲. (ادامه)

مؤلفه	تحلیل مضمون		متن آیه / روایت
	استنباط محیط‌زیستی	مصادیق رفتاری	
سازگاری	تغییر سبک زندگی جوامع انسانی مطابق با مقتضات طبیعت و محیط‌زیست	فرمانبری	... و پدر و مادر خود را فرمانبر باش و به آنها احسان کن چه زنده باشند و چه مرده ... (کلینی، ۱۳۷۵: ۴۶۷)
	نگرش مثبت به اهمیت، قداست و ضرورت پرداختن به امور محیط‌زیست، حداقل در حد امور مستحب مذهبی	اولویت اجابت مادر بر امور دینی مستحب	اگر مادرت تو را فراخواند نمازت را قطع [و اجابتش] کن. (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۳)
حمايت	حمایت از جانوران آسیب دیده، حفاظت از گونه‌های در معرض خطر، انجام اقدامات حفاظتی و احیا کننده بخش‌های آسیب دیده محیط‌زیست	خدمتگزاری در پیری	حق مادرت این است که بدانی او تو را به گونه‌ای حمل کرد که هیچ‌کس، دیگری را چنین حمل نمی‌کند و تو را از نمره قلب خود چیزی عطا کرد که هیچ‌کس به دیگری نمی‌دهد... (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۲)
	خود را مسئول خدمت، حفاظت، حمایت و برآوردن نیاز سایر موجودات دانستن	درخواست از خداوند متعال برای کسب نگرش صحیح در ارتباط پدر و مادر، مهربانی با آنها، و خواست آنها را بر خواست خود مقدم داشتن	و به من حقوق واجبی را که والدینم بر من دارند، الهام فرما... مرا به آن وظیفه‌ای که به من الهام فرمودی مشغول ساز... (صحیفه سجاده، دعای ۲۴)
	ماندن و اصلاح مشکلات محیط‌زیست و احیای آن، به‌جای ترک منطقه	ماندن در کنار پدر و مادر در حد امکان	... پس با پدر و مادرت بمان... یک شبانه روز مانوس بودن آنان با تو بهتر است از جهاد یک سال. (کلینی، ۱۳۷۵: ۴۷۱-۴۷۳)
	تأمین غذای سایر موجودات در مناطق	غذا دادن در حال ناتوانی	... به‌دست خود لقمه به دهانش بگذار... (کلینی، ۱۳۷۵: ۴۷۷)
	اقدامات طرفدارانه حضوری در محیط‌زیست	خدمت بدون واسطه	

مؤلفه	تحلیل مضمون		متن آیه / روایت	
	استنباط محیط زیستی	مصادق رفتاری		
نیروی خواهی	داشتن نگرش مثبت به تلاش برای اصلاح مشکلات محیط زیست	دعا و خیرخواهی و طلب آموزش، حتی در مقابل بدی‌های آنها	اگر تو را به تنگ آوردند به آنها اف مگو و اگر تو را زدند با آنها درشتی مکن... (کلینی، ۱۳۷۵: ۴۶۵-۴۶۷)	
	پرهیز از آسیب زدن به محیط زیست در مقابل آسیب‌های ناشی از پدیده‌های طبیعی یا سایر موجودات به منافع انسان			
	حفاظت از تنوع زیستی و زیستگاه‌ها و احیای آنها به جای ترک و رها کردن مناطق آسیب دیده			
قدرشناسی	به یاد داشتن نقش محیط زیست در تأمین نیازهای زندگی انسان و سایر موجودات، قدرشناسی در مقابل نعمت‌هایی که از طریق محیط زیست در اختیار انسان قرار گرفته و شکر عملی	سپاس‌گزاری	و انسان را درباره پدر و مادرش سفارش کردیم... او سفارش کردیم! که برای من و پدر و مادرت سپاس‌گزاری کن... (لقمان: ۱۴)	
			و انسان را درباره پدر و مادرش به نیکی سفارش کردیم... پروردگار! به من الهام کن تا نعمتت را که بر من و پدر و مادرم عطا کرده ای سپاس گزارم... (احقاف: ۱۵)	
	انجام تمام امور مرتبط با محیط زیست از روی احساس وظیفه در برابر خداوند متعال و درخواست توفیق از او (نیت الهی)	طلب توفیق الهی برای قدرشناسی از مادر	حق مادرت این است که بدانی او تو را به گونه‌ای حمل کرد که هیچ کس، دیگری را چنین حمل نمی‌کند و تو را از ثمره قلب خود چیزی عطا کرد که هیچ کس به دیگری نمی‌دهد... (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۲)	
		آموزش همگانی، فرهنگ سازی، زمینه‌سازی برای فعالیت مستقل گروه‌های مردم نهاد حمایت از دوستداران، خدمتگزاران و فعالان متعهد محیط زیست و همکاری با آنان	شناخت حق مادر (آموختن و یادگیری در مورد حقوق مادر و شیوه رعایت آنها)	حق مادرت این است که بدانی او تو را به گونه‌ای حمل کرد که هیچ کس، دیگری را چنین حمل نمی‌کند و تو را از ثمره قلب خود چیزی عطا کرد که هیچ کس به دیگری نمی‌دهد... (جوادی آملی، ۱۳۹۰: ۲۲۲)
		یادگیری و کسب مهارت اقدام به نفع محیط زیست		
		راه‌اندازی گروه‌های مردم نهاد فعال در زمینه آموزش محیط زیست و فرهنگ سازی، گسترش دانش، تصحیح و ارتقاء نگرش و ایجاد مهارت‌های مورد نیاز برای حفاظت از محیط زیست در جامعه		

جدول ۲. (ادامه)

مؤلفه	تحلیل مضمون		متن آیه / روایت
	استنباط محیط‌زیستی	مصادق رفتاری	
رضایت	پرهیز از ایجاد هرگونه آلودگی در محیط‌زیست	پرهیز از بلند کردن صدا بر آنها	... و آواز خود را بر آنها می‌فراز، و دست بالای دست مدار... (کلینی، ۵۷۳۱: ۵۶۴-۷۶۴)
	پرهیز از هرگونه خشونت در رفتار با سایر موجودات		
	پرهیز از قطع ارتباط با محیط‌زیست	سازش و مدارا کردن	و اگر زنده‌اند و به مذهب حق نیستند با آنها سازش و مدارا کن... (کلینی، ۱۳۷۵: ۴۷۱)
	پرهیز از برداشت بی‌رویه از منابع		
	پرهیز از وارد کردن بی‌رویه آلاینده‌ها به محیط زیست		

دیدگاه متخصصان و توزیع فراوانی، درصد و انحراف معیار آنان در جدول ۳ گزارش شده است.

جدول ۳. توزیع فراوانی و درصد موافقت متخصصان با مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست

انحراف معیار	میانگین	خیلی زیاد		زیاد		متوسط		کم		خیلی کم		مؤلفه
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
۰/۴۷	۴/۳۳	۳۳/۳۳	۱۰	۶۶/۶۷	۲۰	۰	۰	۰	۰	۰	۰	احترام
۰/۶۸	۴/۲۷	۳۳/۳۳	۱۰	۵۳/۳۳	۱۶	۱۳/۳۳	۴	۰	۰	۰	۰	احسان
۰/۶۲	۴/۵۳	۶۰/۱۰۰	۱۸	۵۳/۳۳	۱۰	۶/۶۷	۲	۰	۰	۰	۰	سازگاری
۰/۵۷	۴/۲۷	۳۳/۳۳	۱۰	۶۰/۱۰۰	۱۸	۶/۶۷	۲	۰	۰	۰	۰	حمایت
۰/۵۰	۴/۵۳	۵۳/۳۳	۱۶	۴۶/۶۷	۱۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	خیرخواهی
۰/۴۹	۴/۶۰	۵۳/۳۳	۱۶	۴۶/۶۷	۱۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	قدرشناسی
۰/۴۹	۴/۶۰	۵۳/۳۳	۱۶	۴۶/۶۷	۱۴	۰	۰	۰	۰	۰	۰	رضایت

جدول ۳، توزیع فراوانی، درصد و انحراف معیار داده‌های مربوط به میزان موافقت متخصصان با استنباط‌های محیط‌زیستی و مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست را ارائه نموده است. با توجه به جدول ۳، «قدرشناسی» و «رضایت»، با ۴/۶ بیشترین میانگین، و «احسان» و «حمایت» با ۴/۲۷ کمترین میانگین را به خود اختصاص دادند. همچنین بیشترین انحراف معیار مربوط به احسان و به میزان ۰/۶۸ و کمترین انحراف معیار مربوط به احترام، به میزان ۰/۴۷ بود. در مجموع تمامی مؤلفه‌ها حائز میانگین بالاتر از ۴ شدند که بیانگر میزان موافقت «زیاد» پاسخ دهندگان با تناسب استنباط‌ها و مؤلفه‌های مستخرج از مصادیق قرآنی و روایی برای محیط‌زیست است. چهار مؤلفه احترام، خیرخواهی، قدرشناسی و رضایت، حائز ۱۰۰ درصد پاسخ‌های «زیاد» و «بسیار زیاد» شدند که حاکی از توافق کلی موجود در میان متخصصان در خصوص تناسب این مؤلفه‌ها با ادب محیط‌زیست بود.

همچنین نتایج نظر متخصصان در مورد «میزان تناسب کلی مؤلفه‌ها و مصادیق تشکیل دهنده آنها، برای استخراج اهداف آموزش محیط‌زیست در جدول ۴ ارائه شده است.

جدول ۴. میزان تناسب مؤلفه‌ها و مصادیق برای استخراج اهداف آموزش محیط‌زیست

انحراف معیار	میانگین	خیلی زیاد		زیاد		متوسط		کم		خیلی کم	
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی
۰/۷۷	۴/۲۷	۴۰	۱۲	۵۳/۳۳	۱۶	۰	۰	۶/۶۷	۲	۰	۰

بر اساس داده‌های حاصل از جدول ۴ در مجموع بیش از ۹۳ درصد پاسخ‌دهندگان، مؤلفه‌ها و مصادیق ذیل آنها را برای استخراج اهداف آموزش محیط‌زیست به میزان «زیاد» و «بسیار زیاد» مناسب تشخیص داده و میانگین حاصل برای این مورد ۴/۲۷ و انحراف معیار ۰/۷۷ بود. همچنین فراوانی و درصد مواجهه با مصادیق مطرح کننده مفاهیم مربوط به مؤلفه‌های اصلی ادب محیط‌زیست، در جدول ۵ ارائه شده است.

جدول ۵. فراوانی مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست در آیات و روایات مورد بررسی

مؤلفه	فراوانی	درصد
احترام	۱۶	۲۴
احسان	۱۶	۲۴
حمایت	۱۶	۲۴
رضایت	۸	۱۲
قدرشناسی	۶	۹
سازگاری	۳	۵
خیرخواهی	۱	۲
مجموع	۶۶	۱۰۰

بر اساس داده‌های حاصل از جدول ۵ مؤلفه‌های «احترام»، «احسان» و «حمایت» بیشترین میزان تکرار و «خیرخواهی» کمترین میزان تکرار در آیات و روایات بررسی شده را داشته‌اند. فراوانی بیشتر این مؤلفه‌ها نشان دهنده اهمیت بالای آنها از دیدگاه آیات و روایات است.

در نهایت از پاسخ دهندگان خواسته شد تا مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست را بر اساس نظر تخصصی خود، بر حسب اهمیت رتبه‌بندی نموده و به هر رتبه امتیازاتی از ۱ تا ۷ اختصاص دهند. امتیاز ۱ کمترین و امتیاز ۷ بیشترین در نظر گرفته شده بود و هر مؤلفه‌ای که امتیاز بالاتری کسب می‌نمود، در رتبه بالاتری قرار می‌گرفت. جدول ۶ نتایج حاصل از پاسخ‌ها را ارائه داده است.

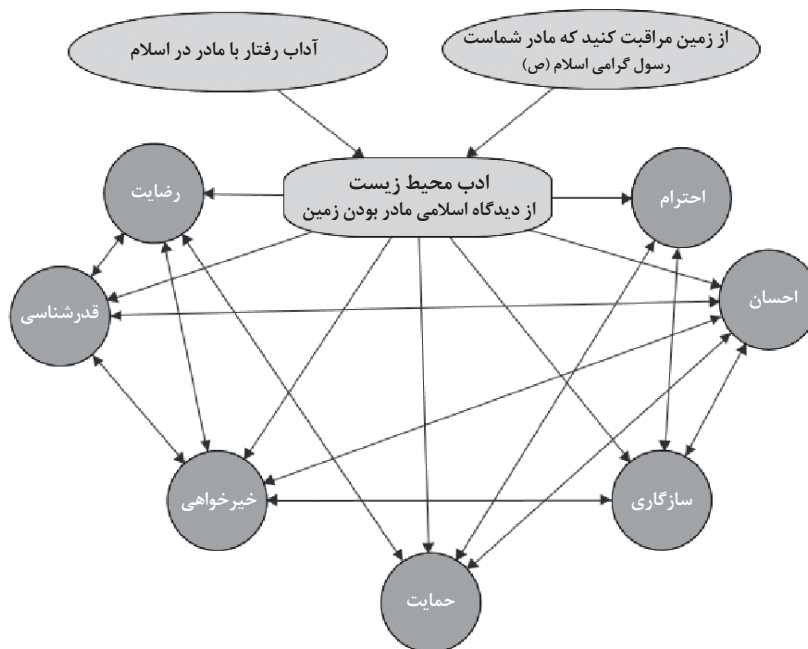
جدول ۶. امتیازات رتبه‌بندی مؤلفه‌های ادب محیط زیست از دیدگاه متخصصان

مؤلفه	جمع امتیاز	میانگین	انحراف معیار
سازگاری	۱۲۴	۵/۱۷	۱/۸۶
قدرشناسی	۱۱۶	۴/۸۳	۲/۰۷
خیرخواهی	۱۰۰	۴/۱۷	۱/۵۷
احترام	۱۰۰	۴/۱۷	۲/۲۳
حمایت	۹۴	۳/۹۲	۱/۳۸
احسان	۷۶	۳/۱۷	۱/۷۲
رضایت	۶۲	۲/۵۸	۱/۷۵

در میان مؤلفه‌ها، «سازگاری» با میانگین امتیاز ۵/۱۷ بالاترین رتبه و «رضایت» با میانگین امتیاز ۲/۵۸ پایین‌ترین رتبه از لحاظ اهمیت، براساس دیدگاه متخصصان را به خود اختصاص دادند. «خیرخواهی» و «احترام» به‌طور مساوی میانگین ۴/۱۷ را کسب نمودند که «خیرخواهی» به دلیل اتفاق نظر بیشتر متخصصان و انحراف معیار کمتر، در رتبه بالاتری قرار گرفت. اما به‌طور کلی، مقادیر انحراف معیار به‌دست آمده، نشان دهنده عدم اتفاق نظر قابل توجه، میان متخصصان در مورد اهمیت و رتبه هر یک از مؤلفه‌ها بود. در ادامه به‌منظور نمایش قابل درک از ارتباط مؤلفه‌ها و مصادیق و نحوه شکل‌گیری مفاهیم مستخرج از یافته‌های پژوهش، «مدل ادب محیط زیست از دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین» با استفاده از نرم افزار NVivo ترسیم گردید که در شکل ۱ ارائه شده است. مشاهده شد که ۷ مؤلفه اصلی دارای ارتباط مستقیم با ادب محیط زیست بود و بین مؤلفه‌های مختلف نیز ارتباطاتی مشاهده گردید. وجود ارتباط به واسطه بررسی تحلیلی و تفسیری کشف گردید. به‌عنوان مثال، مشاهده شد که مطابق جدول ۲، مصادیق محیط‌زیستی «شناخت و پذیرش قوانین طبیعت، همراه با احترام و رعایت آنها در سبک

زندگی فردی و اجتماعی» که ذیل مؤلفه «احترام» دسته‌بندی شده بود، بیانگر نوعی تبعیت از قوانین طبیعت و سازگاری با محیط‌زیست نیز بود. این عبارت نوعی ارتباط با مؤلفه «سازگاری» را نشان می‌داد. لذا مؤلفه‌های «احترام» و «سازگاری» دارای ارتباط دوطرفه تشخیص داده شدند که در مدل نیز نمایش داده شد.

همچنین «لزوم حفاظت و مراقبت از محیط‌زیست» که در دسته‌بندی «حمایت» قرار داشت، بیانگر نوعی عمل نیک نسبت به محیط‌زیست و رساندن خیر یا دفع ضرر بود، بنابراین مؤلفه «حمایت» با مؤلفه «احسان» مرتبط شناخته شد. به همین ترتیب، بین احترام و حمایت، احسان با سازگاری، خیرخواهی و قدرشناسی، سازگاری با خیرخواهی، حمایت با رضایت، خیرخواهی با رضایت و قدرشناسی و بین رضایت و قدرشناسی، روابط دو طرفه و تأثیرگذاری برهم و تأثیرپذیری از یکدیگر مشاهده شد. این مسأله نشان دهنده این واقعیت است که اغلب، هر عمل مربوط به محیط‌زیست، تنها مربوط به یکی از مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست نیست، بلکه دربرگیرنده جنبه‌های مختلف است.

شکل ۱. مدل ادب محیط‌زیست از دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین

در خصوص سؤال دوم پژوهش، با توجه به یافته‌های بخش‌های کیفی، ملاحظه شد که در تمامی عبارت‌های قرآنی و روایی، دو محور اصلی به وضوح یا ضمنی مورد تأکید قرار گرفته است. مورد اول، محوریت توحید و مورد دوم، محوریت نیت الهی، همواره از او درخواست نمودن و او را مؤثر در امور دانستن، در تمامی اقدامات انسان بود. آیات (عنکبوت: ۸، اسراء: ۲۲، نساء: ۳۶، ابراهیم: ۴۱ و نوح: ۲۸) موید این مهم می‌باشد. از این رو لازم است این دو مورد به عنوان اهداف غایی در تمامی برنامه‌های درسی آموزش محیط زیست مورد توجه قرار گیرند. همچنین ضروری است اهداف کلی آموزش محیط زیست، با توجه به اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۶۸) و اسناد بالادستی از جمله الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت (در حال تدوین)، تدبیر ۴، ۲۷، ۴۵، ۴۷، ۴۹، ماده ۱۲ و ۱۴، سیاست‌های کلی محیط زیست و سند تحول بنیادین آموزش و پرورش (شورای عالی انقلاب فرهنگی، ۱۳۹۰)، تدوین شوند. از این رو لازم است به آموزه‌های اخلاق محیط زیستی مورد نظر اسلام، به عنوان زیرنظامی از نظام یکپارچه اخلاقی اسلام در برنامه‌های درسی توجه شود. از این رو اهداف غایی، کلان و کلی آموزش محیط زیست بر اساس اسناد تحولی عبارتند از:

۱. هدف غایی:

● تقرب الهی از طریق حفاظت از محیط زیست به عنوان خلقت خداوند متعال

۲. اهداف کلان:

- زمینه‌سازی برای اجرای موفق اصل پنجاهم قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، و محافظت از محیط زیست به عنوان خلقت خداوند و حفظ بستر زندگی اجتماعی رو به رشد مردم، از طریق آموزش عمومی و همگانی در آموزش و پرورش رسمی و غیر رسمی کشور.
- زمینه‌سازی برای تحقق اهداف مندرج در اسناد بالادستی جمهوری اسلامی ایران، از جمله سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت، سیاست‌های کلی محیط زیست، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی، برای تربیت انسان‌هایی متعهد و مسئولیت‌پذیر در قبال حقوق و تکالیف‌شان در برابر خدا، خود، دیگران و محیط زیست.

- تأمین محیط‌زیست سالم به‌عنوان زیرساخت و بستر تحقق الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و ایجاد تمدن نوین اسلامی.

۳. اهداف کلی:

- آموزش و گسترش اخلاق، منش و ادب محیط‌زیست
- ارتقاء فرهنگ عمومی جهت حفاظت از محیط‌زیست
- ارتقاء فرهنگ و اخلاق عمومی جهت احترام و رعایت حقوق سایر موجودات
- ارتقاء دانش، نگرش و مهارت‌های لازم برای تشخیص مسائل محیط‌زیست، حل مسأله، تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری، مشارکت و مطالبه‌گری (امر به معروف و نهی از منکر محیط‌زیستی) و اقدام به نفع محیط‌زیست، از طریق‌اندیشه، گفتار و رفتار سازگار با ویژگی‌های فردی و اجتماعی تربیت‌شدگان توصیف شده در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه‌درسی ملی
- تربیت مدیران و کارشناسان متخصص و متعهد به اخلاق، منش و ادب محیط‌زیست
- تربیت مدیران و کارشناسان مسئولیت‌پذیر و غیر سازشکار در مقابل فشارهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تخریب‌گر محیط‌زیست
- تربیت مدیران و کارشناسان دارای دانش، بینش و مهارت‌های لازم جهت پی‌گیری مطالبه‌گرانه حفاظت از محیط‌زیست و پیشگیری از تخریب آن در مراحل تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری و اجرای اهداف، سیاست‌ها، راهبردها و برنامه‌های توسعه‌ای
- تربیت مدیران و کارشناسان یاری‌گر و حامی افراد و تشکل‌های مردمی حامی محیط‌زیست.

وضعیت ارتباط اهداف کلی با اهداف سطح کلان و هدف غایی در جدول ۷ مشخص شده است.

جدول ۷: وضعیت ارتباط اهداف کلی آموزش محیط زیست با اهداف کلان و غایی

اهداف کلی	اهداف کلان	هدف غایی
۱ آموزش و گسترش اخلاق، منش و ادب محیط زیست	۲ و ۱	۱
۲ ارتقاء فرهنگ عمومی جهت حفاظت از محیط زیست	۲ و ۱	
۳ ارتقاء فرهنگ و اخلاق عمومی جهت احترام و رعایت حقوق سایر موجودات	۳ و ۲ و ۱	
۴ ارتقاء دانش، نگرش و مهارت های لازم برای تشخیص مسائل محیط زیست، حل مسأله، تصمیم سازی، تصمیم گیری، مشارکت و مطالبه گری (امر به معروف و نهی از منکر محیط زیستی) و اقدام به نفع محیط زیست، از طریق اندیشه، گفتار و رفتار سازگار با ویژگی های فردی و اجتماعی تربیت شدگان توصیف شده در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی	۳ و ۲ و ۱	
۵ تربیت مدیران و کارشناسان متخصص و متعهد به اخلاق، منش و ادب محیط زیست	۲	
۶ تربیت مدیران و کارشناسان مسئولیت پذیر و غیرسازشکار در مقابل فشارهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی تخریب گر محیط زیست	۲	
۷ تربیت مدیران و کارشناسان دارای دانش، بینش و مهارت های لازم جهت پی گیری مطالبه گرانه حفاظت از محیط زیست و پیشگیری از تخریب آن در مراحل تصمیم سازی، تصمیم گیری و اجرای اهداف، سیاست ها، راهبردها و برنامه های توسعه ای	۲ و ۱	
۸ تربیت مدیران و کارشناسان یاری گر و حامی افراد و تشکل های مردمی حامی محیط زیست	۲ و ۱	

بر اساس داده‌های حاصل از جدول ۷ بر اساس مؤلفه‌های محیط‌زیستی استنباط شده از آداب رفتار صحیح با مادر، که مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست نامگذاری شدند، خطوط راهنمای تدوین اهداف رفتاری آموزش محیط‌زیست پیشنهاد گردید. لازم به ذکر است که این خطوط راهنما، به‌طورکلی با اهداف ارائه شده در سطوح مختلف غایی، کلان و میانی هماهنگ است، اما باید توجه داشت که به علت آنکه این خطوط راهنما، از بخش محدودی از آیات و روایات مرتبط با بحث آداب رفتار با مادر، استنباط شده‌اند، لزوماً با اهداف سطوح بالاتر تناظر یک به یک ندارند. بنابراین ممکن است برخی خطوط راهنما با یک یا چند هدف در سطوح بالاتر ارتباط داشته و یا برخی از اهداف سطوح بالاتر مورد توجه قرار نگرفته باشند.

خطوط راهنمای تدوین اهداف رفتاری آموزش محیط‌زیست

با توجه به اینکه اهداف رفتاری در هر برنامه درسی بر اساس موضوع مورد نظر و نیازسنجی اختصاصی تعیین می‌گردند، لذا در این تحقیق به ارائه خطوط کلی راهنما جهت تعیین اهداف رفتاری مورد نیاز پرداخته شده است. بنابراین ضرورت دارد تا در هنگام تدوین هر برنامه درسی آموزش محیط‌زیست، به تناسب نیازها و شرایط موجود، از جمله مخاطبان، با توجه به خطوط راهنمای ارائه شده، اهداف رفتاری انتخاب، تدوین، اصلاح و تعدیل شوند.

جدول ۸ خطوط راهنمای تعیین اهداف رفتاری در آموزش محیط‌زیست به‌منظور آموزش و گسترش ادب محیط‌زیست براساس دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین را ارائه می‌کند. گروه‌های مخاطبان پیشنهادی و مؤلفه اصلی سازمان دهنده خطوط راهنما نیز ارائه شده است.

موارد ارائه شده، می‌توانند به‌عنوان راهنما برای تعیین اهداف رفتاری آموزش محیط‌زیست در برنامه‌های درسی رسمی و غیر رسمی آموزش محیط‌زیست کشور مورد استفاده قرار گیرند.

جدول ۸. خطوط راهنمای تعیین اهداف رفتاری آموزش محیط‌زیست

مؤلفه ادب محیط‌زیست	راهنمای تعیین اهداف رفتاری	گروه‌های مخاطب	ارتباط با اهداف کلی
• احترام	دانش، نگرش و مهارت لازم برای حضور و بهره‌مند شدن از طبیعت، بدون آزار و با حداقل اثرگذاری منفی بر محیط‌زیست	کودکان نوجوانان بزرگسالان	۱ و ۴
• احترام	دانش و نگرش لازم برای پرهیز از حضور بی‌مورد و نزدیک به محل زندگی سایر موجودات و برهم‌زدن نظم و آرامش زیستگاه‌های طبیعی	کودکان نوجوانان بزرگسالان	۳ و ۴
• قدرشناسی	آگاهی و درک عمیق از نقش محیط‌زیست در تأمین نیازهای انسان و سایر موجودات	کودکان نوجوانان بزرگسالان	۴
• قدرشناسی • سازگاری • رضایت	درک عمیق از وابستگی انسان و محیط‌زیست به یکدیگر به گونه‌ای که خود را جزئی از محیط‌زیست بداند و عدم قطع ارتباط با محیط‌زیست	کودکان نوجوانان بزرگسالان	۴
• حمایت • احسان • رضایت	کسب دانش، نگرش صحیح و مهارت‌های لازم برای اقدام به نفع محیط‌زیست و برقراری رابطه عاطفی با محیط‌زیست و سایر موجودات	کودکان نوجوانان بزرگسالان	۱ و ۳ و ۴
• حمایت • احسان	دانش و درک کامل از مسئولیت خود در برابر نیازهای سایر موجودات و حفاظت و حمایت از آنان و کسب مهارت‌های لازم در این زمینه	کودکان نوجوانان بزرگسالان دولت و حاکمیت	۴
• احترام • قدرشناسی • سازگاری • حمایت • احسان	آگاهی و درک از اثرات آلودگی و تخریب در محیط‌زیست و کسب نگرش صحیح و مهارت‌های لازم به منظور خودداری از آلوده کردن محیط‌زیست، خارج از ظرفیت تحمل آن (آب، خاک، هوا، منظر، صوت)	کودکان نوجوانان بزرگسالان دولت و حاکمیت	۲ و ۴
• حمایت • سازگاری • احترام	آگاهی و درک عمیق از ضرورت حفظ تنوع زیستی، زیستگاه‌ها، زیبایی منظر، منابع طبیعی و... و کسب نگرش صحیح و مهارت مقدم داشتن نیازهای سایر موجودات بر نیازها و علایق خود، مگر در صورت ضرورت حیاتی، و لزوم اقدام هوشمندانه و فنی به جای کشتن حیوانات، در مواقعی که ضرورتی وجود داشته باشد	نوجوانان بزرگسالان دولت و حاکمیت	۳ و ۴

جدول ۸. (ادامه)

ارتباط با اهداف کلی	گروه‌های مخاطب	راهنمای تعیین اهداف رفتاری	مؤلفه ادب محیط‌زیست
۴ و ۵	نوجوانان بزرگسالان دولت و حاکمیت	کسب آگاهی و درک عمیق از سطوح مختلف پدیده‌های محیط‌زیستی (محلی، منطقه‌ای، ملی، بین‌المللی و کوتاه‌مدت، میان مدت و بلند مدت) به‌منظور اقدام در سطح متناسب با مشکلات	<ul style="list-style-type: none"> احسان قدرشناسی حمایت
۱ و ۳ و ۴	نوجوانان بزرگسالان دولت و حاکمیت	کسب آگاهی و درک صحیح از حکمت وجودی و نقش سایر موجودات در چرخه‌های محیط‌زیست و حفظ تعادل اکوسیستم و پرهیز از برتری جویی و دخالت در چرخه‌های طبیعی، بدون آگاهی و شناخت کافی از آنها	<ul style="list-style-type: none"> احترام قدرشناسی حمایت
۱ و ۳ و ۴ و ۵	بزرگسالان	کسب دانش و نگرش صحیح در جهت پرهیز از هرگونه شکار و صید بدون ضرورت و نیاز و جدا نکردن موجودات زنده از محیط زندگی شان	<ul style="list-style-type: none"> احترام احسان حمایت
۱ و ۳ و ۴	بزرگسالان	کسب دانش و نگرش صحیح در جهت پرهیز از وارد کردن هرگونه خسارت متقابل به محیط‌زیست و سایر موجودات، در مقابل ضرر احتمالی وارده از طرف سایر موجودات به اموال و املاک انسان، و پرهیز از حذف و پاکسازی گونه‌هایی که برحسب تصورات غیرعلمی، برای انسان مضر محسوب می‌شوند	<ul style="list-style-type: none"> احترام قدرشناسی حمایت
۴ و ۶ و ۷	بزرگسالان	کسب دانش، نگرش، تعهد و احساس مسئولیت و مهارت مقابله با اهداف، سیاست‌ها، راهبردها، برنامه‌ها، اقدامات و عوامل آسیب زنده به محیط‌زیست در کلیه سطوح محلی، منطقه‌ای، ملی، بین‌المللی و کوتاه‌مدت، میان مدت و بلندمدت	<ul style="list-style-type: none"> احسان حمایت خیرخواهی
۴ و ۶ و ۷ و ۸	شهروندان گروه‌های مردم‌نهاد	کسب دانش و مهارت‌های لازم جهت فعالیت‌های اجتماعی در زمینه محیط‌زیست و عضویت و فعالیت در گروه‌های مردم نهاد محیط‌زیستی (سنتی و جدید)، و تدارک برنامه‌ها و اقدامات طرفدارانه نسبت به محیط‌زیست، گسترش و تقویت فرهنگ عمومی مخالفت با تخریب‌کنندگان حقیقی و حقوقی محیط‌زیست و اقدام مؤثر برای مقابله قانونی با آنها	<ul style="list-style-type: none"> احسان حمایت خیرخواهی رضایت
۱ و ۴ و ۵ و ۸	بزرگسالان دولت و حاکمیت	کسب نگرش صحیح برای نداشتن نگاه سیاسی، قومیتی، نژادپرستانه، و انحصارطلبانه در اقدامات ضروری برای حفاظت از محیط‌زیست	<ul style="list-style-type: none"> احترام سازگاری احسان رضایت

جدول ۸. (ادامه)

ارتباط با اهداف کلی	گروه‌های مخاطب	راهنمای تعیین اهداف رفتاری	مؤلفه ادب محیط زیست
۱ و ۴ و ۸	بزرگسالان دولت و حاکمیت	کسب نگرش صحیح و مهارت لازم جهت حمایت از دوستداران و فعالان محیط زیست	• حمایت • احسان
۲ و ۴ و ۵	بزرگسالان دولت و حاکمیت	کسب دانش و نگرش و مهارت لازم جهت پایش تغییرات و احیای مناطق آسیب دیده محیط زیست و تعهد به ترک نکردن و بی تفاوت نبودن نسبت به مناطق آسیب دیده تا حصول نتیجه مناسب	• حمایت • احسان
۴ و ۶ و ۸ و ۷	بزرگسالان دولت و حاکمیت	کسب دانش، نگرش و مهارت لازم جهت مطالبه‌گری در امور محیط زیستی (امر به معروف و نهی از منکر محیط زیستی) از مسئولین، جامعه و دولت‌ها (محلی، منطقه‌ای، ملی و بین‌المللی)	• حمایت • خیرخواهی
۱ و ۲ و ۳ و ۴ و ۵	بزرگسالان دولت و حاکمیت	آگاهی، نگرش و مهارت لازم جهت مقابله با هرگونه ایجاد و گسترش بدبینی‌های عوامانه نسبت به محیط زیست، پدیده‌های طبیعی و یا سایر موجودات زنده و غیرزنده	• احترام • حمایت
۴ و ۵ و ۶ و ۷ و ۸	بزرگسالان دولت و حاکمیت	تربیت افراد فعال محیط زیست به منظور گسترش آموزش همگانی، مطالبه‌گری عمومی و پی‌گیری و ثبات قدم تا حصول نتیجه در مورد مشکلات و معضلات محیط زیستی	• حمایت
۴ و ۵	بزرگسالان دولت و حاکمیت	کسب دانش و نگرش صحیح در مورد منابع طبیعی و مقابله با تصور وفور نعمت از دیدگاه تفکر مدرن غربی؛ جایگزینی نگاهی که به دنبال القای محدودیت و کمبود منابع است، با نگاه ارتقاء فراوانی نعمت در دسترس، در صورت شکرگذاری در نظامات اجتماعی	• قدرشناسی • حمایت
۵ و ۸	دولت و حاکمیت	توسعه آگاهی، نگرش و مهارت تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در جهت فراهم کردن زمینه‌های لازم برای فعالیت مستقل گروه‌های مردم نهاد تخصصی محیط زیستی در جهت افزایش نظارت اجتماعی و مطالبه‌گری عمومی (امر به معروف و نهی از منکر محیط زیستی) در سطوح محلی، ملی، منطقه‌ای و بین‌المللی	• حمایت • احسان • احترام • خیرخواهی
۵	دولت و حاکمیت	توسعه آگاهی، نگرش و مهارت تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در جهت محدود کردن برداشت از منابع طبیعی، به ویژه حذف برداشت برای تأمین نیازهای غیر ضروری، تجمل‌گرایانه و مصرف‌گرایانه	• احترام • سازگاری

جدول ۸. (ادامه)

ارتباط با اهداف کلی	گروه‌های مخاطب	راهنمای تعیین اهداف رفتاری	مؤلفه ادب محیط‌زیست
۵ و ۸	دولت و حاکمیت	توسعه آگاهی، نگرش و مهارت تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در جهت فراهم نمودن زیرساخت‌های لازم برای مشارکت همگانی در جهت پیشگیری و حفاظت، بهسازی و احیای محیط‌زیست، قبل از وقوع بحران‌ها، شامل آموزش و فرهنگ‌سازی مشارکت عمومی در امور مربوط به محیط‌زیست	<ul style="list-style-type: none"> حمایت احسان احترام خیرخواهی
۵ و ۸	دولت و حاکمیت	توسعه آگاهی، نگرش و مهارت تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در جهت مدیریت عرصه فضای مجازی و بهره‌گیری از امکانات آن برای گسترش فرهنگ محیط‌زیستی و تحقق یادگیری برای همه، همه‌جا، همه‌وقت	<ul style="list-style-type: none"> احترام حمایت سازگاری رضایت
۵	دولت و حاکمیت	توسعه آگاهی، نگرش و مهارت تصمیم‌سازی و تصمیم‌گیری در جهت جلوگیری از دفع بی‌رویه آلاینده‌ها به محیط‌زیست	<ul style="list-style-type: none"> احترام سازگاری
۵ و ۶ و ۷	دولت و حاکمیت	توسعه دانش و نگرش صحیح و مهارت و جسارت جهت پرهیز و مقابله با اصرار مبنی بر تعیین اهداف، سیاست‌گذاری، راهبردی‌گزینی، برنامه‌ریزی و اجرای پروژه‌هایی که عقلا و علما موجب بروز مشکل در محیط‌زیست تشخیص داده شده‌اند.	<ul style="list-style-type: none"> احترام حمایت خیرخواهی قدرشناسی رضایت
۵ و ۶ و ۷	دولت و حاکمیت	کسب دانش و درک عمیق و نگرش صحیح جهت اعتنای جدی به مواردی که دلیل قطعی علمی اثبات شده مبنی بر مضر بودن برای محیط‌زیست و نیز سلامت انسان و سایر موجودات در موردشان وجود ندارد، اما ظن قوی نسبت به ضررشان مطرح است و اتخاذ تصمیم احتیاطی در آن موارد.	<ul style="list-style-type: none"> احترام حمایت خیرخواهی قدرشناسی رضایت

بحث و نتیجه‌گیری

هدف از انجام این پژوهش استخراج مؤلفه‌ها و مصادیق ادب محیط‌زیست، از دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین و استخراج دلالت‌های آن در اهداف آموزش محیط‌زیست است.

برای دستیابی به پاسخ سؤال اول و تحقق اهداف پژوهش، تعداد ۶۶ عبارت برگرفته از آیات و روایات مطرح‌کننده آداب رفتار با مادر، استخراج و ذیل ۷ مؤلفه

اصلی سازماندهی شدند. مؤلفه‌ها عبارت بودند از احترام، احسان، سازگاری، حمایت، خیرخواهی، قدرشناسی و رضایت که تشکیل دهنده مفهوم ادب محیط زیست بر اساس دیدگاه اسلامی مادر بودن زمین، تشخیص داده شدند. کسب امتیاز تناسب زیاد و بسیار زیاد برای تمامی مؤلفه‌ها، نشان دهنده موافقت و نزدیکی کلی دیدگاه متخصصان و نگاه کلی حاکم بر آیات و روایات در خصوص آداب رفتار با مادر و ادب محیط زیست است. اما مقایسه این یافته‌ها با یافته‌های جدول ۵، بیانگر تفاوت دیدگاه متخصصان پاسخ دهنده با نگاه کلی حاکم بر آیات و روایات در خصوص درجه اهمیت و اولویت مؤلفه‌هاست. به طوری که مؤلفه‌های احترام، احسان و حمایت، در خصوص مادر، در میان آیات و روایات بیشترین تکرار را داشته‌اند و این مسأله نشان دهنده تأکید فراوان بر این مؤلفه‌هاست و بنابراین در رتبه و جایگاه بالاتری قرار می‌گیرند. اما از دیدگاه متخصصان، در خصوص رتبه‌بندی مؤلفه‌ها، احترام، حمایت و احسان، به ترتیب در رتبه‌های چهارم تا ششم قرار گرفتند. دلیل این تفاوت احتمالاً به تفاوت دیدگاه و مبانی مورد استناد متخصصان (عمدتاً مبانی توسعه پایدار طبق تعریف یونسکو) برای قضاوت در مورد اهمیت مؤلفه‌ها مربوط بوده است. لازم به ذکر است که از میان سه مؤلفه مورد اشاره، احترام و حمایت، اغلب در مضمون آیات مورد اشاره قرار گرفته‌اند، اما احسان، به طور واضح و مصداقی، بارها نام برده شده است. لذا اهمیت احسان از دو مؤلفه دیگر هم بالاتر است. به نظر می‌رسد دلیل اهمیت بالاتر احسان، جامعیت آن و دربرگرفتن عدالت باشد. زیرا عدالت، به مساوات در جزای عمل معنا می‌شود؛ اگر خیر است، جزای خیر و اگر شر است جزای شر، که در واقع تأمین حداقل‌ها در ارتباط میان دو نفر است، اما احسان، مقابله کردن خیر به خیر بیشتر و مقابله کردن شر، به شر کمتر (محامد، ۱۳۸۵: ۲۳۶) و یا حتی مقابله کردن به خیر است. در واقع عدل، به دنبال آن است تا افراد وظایف خود را انجام دهند در حالی که احسان فراتر از انجام وظیفه و متمایل به از خودگذشتگی و ایثار است. بنابراین چنانچه در رابطه انسان و محیط زیست، احسان محور قرار گیرد، انسان به عنوان اشرف مخلوقات، همواره به دنبال کنترل خود و جامعه خود در رفتارهای اثرگذارش بر محیط زیست خواهد بود که نتایجی از قبیل مصرف کمتر و تغییر سبک زندگی مصرف‌گرایانه، برداشت کمتر از منابع طبیعی و وارد کردن پسماندها و

آلودگی‌های کمتر به محیط‌زیست را در پی خواهد داشت. توجه به محوریت احسان و طراحی برنامه‌های درسی و اهداف آموزشی به‌منظور تقویت این ویژگی در مخاطبان، می‌تواند باعث ارتقاء سطح اخلاق، منش و ادب محیط‌زیست در جامعه گردد. این یافته در برخی موارد از قبیل احترام، عدالت، صداقت، مهربانی، مراقبت و انضباط، که به‌عنوان برخی از مؤلفه‌های منش محیط‌زیستی نام برده شده‌اند، با مطالعه عبدالله رش و همکاران (۱۳۹۶) همسو است. علاوه بر این، برخی مفاهیم مانند «احسان» به‌طور مشخص در مؤلفه‌های منش محیط‌زیستی مورد اشاره قرار نگرفته‌اند، که در مؤلفه‌های ادب محیط‌زیست وجود دارد. به نظر می‌رسد دلیل شکل‌گیری تعارض میان دیدگاه پژوهش مورد اشاره، که مؤلفه‌های مختلف حوزه‌های اخلاق، منش و ادب را صرفاً ذیل مفهوم «منش محیط‌زیستی» گرد آورده است، با دیدگاه پژوهش حاضر که میان مفاهیم اخلاق، منش و ادب محیط‌زیست، تمایز قائل است، به تفاوت اهداف سطوح مختلف (غایی، کلان، کلی) و مبانی و مبادی استخراج آنها مربوط باشد. چرا که در پژوهش حاضر تلاش شده است تا بخصوص در سطح اهداف غایی، کلان و کلی، دیدگاه اسلامی و اسناد بالادستی نظام جمهوری اسلامی ایران لحاظ شده و ملاک عمل قرار گیرد. در حالی که به نظر می‌رسد اهداف و مبانی پژوهش «منش محیط‌زیستی» متوجه مبانی اسلامی نبوده و اغلب مبتنی بر تجارب بشری بوده است.

علاوه بر این مؤلفه‌های استخراج شده ادب محیط‌زیست در این مطالعه تا حدودی با مطالعه ایمانی‌نائینی، و همکاران (۱۳۹۶) همسو است. اما مشخص نیست تلقی پژوهشگران از «اخلاق محیط‌زیست» در این مطالعه، مبنی بر اختصاص «اخلاق» به حالات روحی انسان، منطبق هست یا خیر؟ اما به نظر می‌رسد تلقی ارائه شده از «رفتار مخاطبان» با «ادب محیط‌زیست» در این تحقیق همخوانی داشته باشد. علاوه بر این، این یافته از طرفی با مطالعه وحیدی و حسینی (۱۳۹۷) پیرامون لزوم توجه به آموزش محیط‌زیست با رویکرد اسلامی همسو و از نظر توجه به تمایز اخلاق، منش و ادب محیط‌زیست با یکدیگر، در تعارض است. این تعارض ناشی از عدم توجه به تمایز سه مفهوم اخلاق، منش و ادب با یکدیگر در عرصه محیط‌زیست و آموزش محیط‌زیست است، به گونه‌ای که تا پیش از این مفهوم «ادب محیط‌زیست» در هیچ‌یک از منابع مطرح و معرفی نشده بود. وجود سه ساحت قابل تشخیص در

این عرصه با عناوین اخلاق، منش و آداب، می‌تواند پژوهشگران را به سه ساحتی بودن محیط زیست یعنی «محیط زیست روح»، «محیط زیست تلفیقی روح و جسم» و «محیط زیست جسم» (جوادی آملی، ۱۳۸۸) رهنمون نماید.

دیگر یافته این پژوهش مربوط به اهداف آموزش محیط زیست می‌باشد. بر اساس مؤلفه‌های ادب محیط زیست که از آیات و روایات مربوط به آداب رفتار با مادر استخراج شده بودند، با مبنا قرار دادن استعاره مادر بودن برای زمین و محیط زیست، مطالبی به عنوان خطوط راهنمای تدوین اهداف رفتاری آموزش محیط زیست استنباط شد. هر یک از این خطوط راهنما، مستند و مرتبط با یک یا چند مورد از اهداف غایی، کلان و کلی آموزش محیط زیست است که بر اساس قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، سند پایه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، سیاست‌های کلی محیط زیست، سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی، ارائه گردیده بود. برای هر یک از خطوط راهنمای اهداف رفتاری، مؤلفه متناظر از میان مؤلفه‌های ادب محیط زیست، گروه‌های مخاطب آن هدف و نیز اهداف متناظر از میان هدف‌های کلی معرفی شده، مشخص گردید. این یافته از یک سو با نتایج پژوهش پریشانی و همکاران (۱۳۹۵) که اهداف برنامه درسی آموزش محیط زیست دوره دوم متوسطه در ایران را غیرشفاف و بدون نیازسنجی قبلی، و در سه عرصه «قبل از هدف گذاری، بیان محتوای اهداف و اجرای اهداف» نامطلوب تشخیص دادند، همسو است، اما از سوی دیگر، میان جهت گیری کلی و اهداف کلان و غایی این پژوهش با اهداف مطلوب مورد نظر آنان که صرفاً شامل «تقویت فرهنگ محیط زیست، تقویت باور و یقین به حفظ محیط زیست و پرورش شهروند اقدام کننده به نفع محیط زیست» بیان شده، تعارض وجود دارد. دلیل این مغایرت به جهت گیری کلی پژوهش پریشانی و همکاران (۱۳۹۵) باز می‌گردد که اهداف آموزش محیط زیست در ایران را با اهداف اسناد بین‌المللی توسعه پایدار مقایسه نموده‌اند و مشخص است که مفهوم توسعه پایدار، اگر به کلی با مفاهیم، مبانی و ارزش‌های الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت مغایرت نداشته باشد، دست کم مبتنی بر آنها نیست و بنابراین محقق‌کننده اهداف و آرمان‌های اسناد بالادستی مصوب نمی‌باشد. بنابراین اگرچه از لحاظ عنوان و شکل، فرهنگ محیط زیست و اخلاق محیط زیست پیشنهاد شده با نتایج این پژوهش شباهت دارد، از نظر تعریف،

اهداف، مبانی، اصول و روش‌ها با یکدیگر متفاوتند. علاوه بر این، این یافته یا مطالعه ایمانی‌نابینی و همکاران (۱۳۹۶) از نظر دیدگاه کلی، و با توجه به مبنا قرار دادن فلسفه تربیت جمهوری اسلامی ایران، همسو است. همین‌طور یافته فوق‌الذکر با بخشی از مطالعه طاهرپور و همکاران (۱۳۹۵) همسو می‌باشد. نکته قابل توجه در مطالعه طاهرپور و همکاران (۱۳۹۵) این است که آنچه که در تحقیق یاد شده به‌عنوان «روش‌ها» ارائه شده است، صرفاً تعدادی هدف کلی بوده است. اهداف رفتاری و روش شناخته شده یا ابداعی برای آموزش یا تربیت شهروند محیط‌زیستی ارائه نشده است. لازم به ذکر است که موفقیت در تدوین، اجرا و ارزیابی برنامه‌های درسی دقیق آموزش محیط‌زیست، با رویکردهایی منطبق بر مبانی بومی و نیازهای کشور و با توجه به پرورش اخلاق، منش و ادب محیط‌زیست، نه تنها موجب ارتقاء حفاظت از محیط‌زیست می‌شود، بلکه به واسطه توجه همگانی به محیط‌زیست و سایر موجودات، با داشتن صفات اخلاقی همچون همدلی و صبر، و ویژگی‌های منشی، همچون مهربانی و مراقبت و مؤلفه‌های ادبی، همچون احسان و سازگاری، زمینه رفتارهای فرانقشی در سطح اجتماع را تقویت می‌کند. نتایج پژوهش عزتی، دیالمه و افضل‌قادی (۱۳۹۶) در خصوص رفتارهای فرانقشی، نشان داد که این رفتارها مؤلفه‌هایی همچون ادب و احترام، تلاش و پشتکار و اشتیاق، آداب اجتماعی و اهتمام به نیکی مضاعف دارد که با نتایج پژوهش حاضر، با توجه به اشتراک مبانی اسلامی موافقت دارد.

همچنین به‌نظر می‌رسد آموزش محیط‌زیست با اهداف، مبانی و رویکردهای اسلامی مورد اشاره، می‌تواند باعث کاهش بی‌تفاوتی محیط‌زیستی و اجتماعی و ارتقاء سرمایه اجتماعی شود، که نتایج تحقیق فیروزجائیان، صالحی و شفیع (۱۳۹۶) و پژوهش وحیدی و حسینی (۱۳۹۷) در این خصوص نیز با نتایج این تحقیق موافقت دارد.

بنابر یافته‌ها و نتایج پژوهش حاضر، به محققان پیشنهاد می‌شود تا با محور قرار دادن سایر آیات و روایات مرتبط با حوزه‌های محیط‌زیست و آموزش محیط‌زیست، به پژوهش در خصوص ابعاد مختلف از جمله تکامل بخشیدن به منظومه اهداف آموزش محیط‌زیست از دیدگاه اسلام، بپردازند.

شناسایی و معرفی مبانی، اصول و روش‌های آموزش محیط زیست از دیدگاه اسلام به منظور تدوین، اعتبارسنجی و اجرای الگوهای آموزش محیط زیست منطبق بر فلسفه تعلیم و تربیت جمهوری از دیگر پیشنهادی‌های این پژوهش به پژوهشگران است. همچنین با توجه به اینکه در خصوص عدم جامعیت و نامناسب بودن رویکردها، اهداف و محتوای کتب مختلف دوره‌های رسمی آموزش و پرورش در مقاطع ابتدایی و متوسطه اجماع نسبی وجود دارد، به مجریان امر آموزش و پرورش پیشنهاد می‌گردد تا در بازبینی برنامه درسی آموزش محیط زیست (به ویژه کتاب انسان و محیط زیست پایه یازدهم و کتب آموزش علوم تجربی و نیز هدیه‌های آسمانی مقاطع پایین تر) در آموزش و پرورش رسمی کشور، رویکرد انتقال دانش صرف و نقص توجه به اخلاق، منش و ادب محیط زیستی بر اساس اهداف، مبانی و اصول سند تحول بنیادین آموزش و پرورش و برنامه درسی ملی، مورد توجه قرار گرفته و اصلاح گردد.

همین طور به منظور تحقق و پویایی حفاظت از محیط زیست، به مدیران ارشد اجرایی کشور پیشنهاد می‌گردد: با نیازسنجی دقیق، دوره‌های آموزش ضمن خدمت برای مدیران فعلی و کارشناسان، طراحی و تدوین و اجرا گردد تا با تصحیح نگرش‌ها، حمایت و حفاظت از محیط زیست در فرایندهای تصمیم‌سازی، تصمیم‌گیری و اجرای اهداف، سیاست‌ها، و برنامه‌های توسعه و پیشرفت کشور، ضمانت شود. همین طور با تدوین، تصویب و ابلاغ شیوه‌نامه انتخاب و انتصاب مدیران در جمهوری اسلامی ایران، ویژگی‌هایی نظیر اخلاق، منش و ادب محیط زیستی اسلامی و برخورداری از حداقل دانش در زمینه محیط زیست و نیز نگرش صحیح و برخورداری از مهارت‌های لازم جهت شناسایی، پی‌گیری، کسب اجماع و حل مشکلات محیط زیستی را به عنوان شایستگی‌های ضروری برای مدیران، در نظر گرفته و با پشتوانه قوی حقوقی لازم‌الاجرا نمایند.

از محدودیت‌های این پژوهش، می‌توان به کمبود منابع و مطالعات قبلی در خصوص مؤلفه‌های ادب محیط زیست و تداخل مفهومی موجود در تحقیقات منتشر شده در این خصوص، که کار شناسایی مؤلفه‌ها را سخت می‌نمود، اشاره کرد.

منابع

- قرآن کریم، (۱۳۹۲). ترجمه ناصر مکارم شیرازی. تهران: انتشارات عابدزاده.
- صحیفه سجادیه، (۱۳۸۱). مترجم: جواد قیومی اصفهانی. قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- احمدی، فریدون، (۱۳۹۰). بررسی میزان برخورداری کتاب‌های هدیه‌های آسمانی دوره ابتدایی از مؤلفه‌های محیط‌زیست. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه علوم تربیتی، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه شیراز.
- امینی، محمد؛ ماشااللهی، زهرا. (۱۳۹۳). جایگاه مغفول آموزش محیط‌زیست در کتب درسی (مطالعه موردی؛ کتب علوم و تعلیمات اجتماعی مقطع راهنمایی). علوم تربیتی، ۹۸، ۵۹-۸۲.
- ایمانی نائینی، محسن؛ طلایی، ابراهیم؛ سعیدی پور، محبوبه. (۱۳۹۶). تبیین تربیت زیست محیطی بر اساس مبانی فلسفه تربیت جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۲(۴)، ۷-۴۶.
- بهرامی، حمزه علی؛ شیراوند، محسن. (۱۳۹۶). اکوسوفی و ابن عربی (کاربست تناکح اسماء و صفات الهی در اخلاق زیست محیطی). پژوهش‌های اخلاقی، ۸(۲۷)، ۶۹-۸۴.
- بیات، طاهره؛ احمدی، پروین؛ پارسا، عبدالله. (۱۳۹۱). جایگاه اخلاق زیست محیطی در برنامه درسی دوره ابتدایی ایران. فصلنامه پژوهش در برنامه‌ریزی درسی، ۱۰(۲)، ۵۱-۶۲.
- پالمر، جوی‌ای. (۱۳۹۰). آموزش محیط‌زیست در قرن بیست و یکم. مترجم: علی محمد خورشید دوست. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- پیشانی، ندا؛ میرشاه جعفری، سید ابراهیم؛ شریفیان، فریدون؛ فرهادیان، مهرداد. (۱۳۹۵). بررسی وضعیت موجود و مطلوب اهداف کلی برنامه درسی آموزش محیط‌زیست دوره دوم متوسطه ایران بر اساس نظر متخصصان برنامه درسی و محیط‌زیست. دوفصلنامه پژوهش‌های آموزش و یادگیری، ۲۴، ۴۷-۵۹.
- پیشانی، ندا؛ میرشاه جعفری، سید ابراهیم؛ شریفیان، فریدون؛ فرهادیان، مهرداد. (۱۳۹۶). بررسی تطبیقی اهداف آموزش محیط‌زیست و فعالیت‌های مرتبط با آن در کشورهای منتخب و ایران در راستای پیشنهاد فعالیت‌هایی برای ایران. رویکردهای نوین آموزشی، ۲۵، ۱-۲۳.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۸۸). اسلام و محیط‌زیست. قم: اسراء.
- جوادی آملی، عبدالله. (۱۳۹۰). مفاتیح الحیات. قم: اسراء.
- خسروپناه، عبدالحسین. (۱۳۸۰). رویکرد تجربه‌گرایی اثبات‌گرایانه. مجله تخصصی کلام اسلامی، ۱۰(۳۸)، ۹۰-۱۰۱.
- دادفر، مهناز. (۱۳۹۱). بررسی نقش و تأثیر آموزش محیط‌زیست در آموزش رسمی دروس هدیه‌های آسمانی و علوم تجربی دوره ابتدایی از دیدگاه معلمان شهر دماوند. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، گروه علوم تربیتی، دانشگاه پیام نور تهران.
- دلشاد تهرانی، مصطفی. (۱۳۹۵). راه صفا بر پی مصطفی. تهران: دریا.
- راکعی، فاطمه؛ نعیمی حشکوائی، فاطمه. (۱۳۹۵). استعاره و نقد بوم‌گرا، مطالعه موردی دو داستان «گیله مرد» و «از خم چمبر». زبان شناخت، ۷(۱)، ۸۹-۱۰۳.
- راوندی کاشانی، فضل‌الله بن علی. (۱۳۷۶). النوادر. محقق: احمد صادقی اردستانی. تهران: بنیاد فرهنگ اسلامی کوشانپور.
- سازمان حفاظت محیط‌زیست. (۱۳۸۸). برنامه جامع آموزش همگانی محیط‌زیست (با رویکرد سند چشم‌انداز برنامه توسعه کشور). تهران: انتشارات سازمان حفاظت محیط‌زیست.
- شاه ولی، منصور؛ قاسمی، علی اصغر. (۱۳۹۶). تبیین پارادایم توحیدی آموزش صیانت از منابع طبیعی و

محیط‌زیست. پژوهش‌های اخلاقی. ۷(۲۸)، ۱-۱۸.

شبییری، سید محمد؛ حقیقی، فاطمه. (۱۳۹۴). روش‌های تدریس ویژه آموزش محیط‌زیست. تهران: دانشگاه پیام نور.

شورای عالی انقلاب فرهنگی. (۱۳۹۰). سند تحول بنیادین آموزش و پرورش. تهران: دبیرخانه شورای عالی انقلاب فرهنگی.

شورای عالی آموزش و پرورش. (۱۳۹۱). برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران. تهران: وزارت آموزش و پرورش.

صابونی، محمدعلی. (۱۳۸۳). ترجمه فارسی صفوه‌التفاسیر. مترجم: محمدطاهر حسینی. ج ۴. تهران: احسان.

صالح عمران، ابراهیم؛ پرهیزکار، لیلا؛ حاتمی فر، خدیجه. (۱۳۹۵). بررسی جایگاه مؤلفه‌های اصلی آموزش محیط‌زیست در کتاب‌های درسی دوره ششم ابتدایی. فصلنامه آموزش محیط‌زیست و توسعه پایدار، ۱۰، ۸۵-۹۵.

ظاهرپور، محمد شریف؛ جاویدی، طاهره؛ باقری، خسرو؛ نقی‌زاده، حسن. (۱۳۹۵). مبانی، اصول و روش‌های تربیت شهروند زیست‌محیطی از دیدگاه اسلام. پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی. ۲۴(۳۰)، ۸۷-۸۵. طباطبائی، سیدمحمدحسین. (۱۳۶۳). تفسیرالمیزان، ترجمه سید محمد باقر موسوی همدانی. قم: جامعه مدرسین.

طبرسی، فضل‌بن‌حسن. (۱۳۵۹). ترجمه تفسیر مجمع‌البیان. مترجم و مصحح: هاشم رسولی و دیگران. ج ۲۷. تهران: فراهانی.

عبداله رش، مسعود؛ صیف، محمد حسن؛ شبیری، سید محمد؛ خلیلی، معروف. (۱۳۹۶). مطالعه کیفی تربیت‌منش: رویکردی نوین در اخلاق محیط‌زیستی. مجله اخلاق زیستی. ۷(۲۶)، ۵۱-۶۰.

عزتی، میترا؛ دیالمه، نیکو؛ افضل‌قادی، منا. (۱۳۹۶). رفتار فرآیندی در سازمان‌های آموزشی، تحلیل تطبیقی مؤلفه‌ها با تأکید بر آموزه‌های تربیتی اسلام. مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی، ۴(۱)، ۸۷-۱۱۶.

علم‌الهدی، جمیله. (۱۳۸۶). چرخش از عالم دوقطبی به جهان سه درجه‌ای. نوآوری‌های آموزشی. ۶(۲۰)، ۱۴۹-۱۷۸.

فولتزر، ریچارد؛ دنی، فردریک؛ بهارالدین، عزیزان. (۱۳۹۳). اسلام و محیط‌زیست. مترجم: محمد خواجه‌حسینی. سید شهاب‌الدین معین‌الدینی. مشهد مقدس: انتشارات جهاد دانشگاهی مشهد.

فهمی، عزیزالله. (۱۳۹۴). دین و محیط‌زیست با تکیه بر آیات زیست‌محیطی از نگاه فریقین. مطالعات تطبیقی قرآن و حدیث. ۳(۴)، ۱۰۳-۱۲۴.

فیروزجائیان، علی اصغر؛ صالحی، صادق؛ شفیع، آزاده. (۱۳۹۶). بی تفاوتی زیست‌محیطی به مثابه بی تفاوتی اجتماعی. جامعه پژوهی فرهنگی، ۸(۳)، ۵۱-۷۰.

قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران. (۱۳۶۸). بازبایی شده از سامانه جامع نظرات شورای نگهبان از آدرس: <http://nazarat.shora-rc.ir/Forms/frmGhanonAsasi.aspx>

کشوری، علی. (۱۳۹۶). تبیین جایگاه فقه البیان در فقه‌الهدایه. قم: شورای راهبردی الگوی پیشرفت اسلامی.

کلینی، محمدبن‌یعقوب. (۱۳۷۵). اصول کافی. مترجم: محمد باقر کمره‌ای. ج ۴. قم: اسوه.

مجمع تشخیص مصلحت نظام. (۱۳۹۴). سیاست‌های کلی محیط‌زیست. تهران: دبیرخانه مجمع تشخیص مصلحت نظام.

محماد، علی. (۱۳۸۵). بررسی قاعده عدل و انصاف و آثار آن. فصلنامه پژوهش‌های فلسفی-کلامی، ۸(۲)، ۲۳۵-۲۷۰.

- محمدی ری شهری، محمد؛ به همراه جمعی از نویسندگان. (۱۳۹۱). *دانشنامه قرآن و حدیث*. مترجم: آذیر، حمیدرضا؛ شیخی، حمیدرضا. ج ۳. قم: مؤسسه علمی فرهنگی دارالحدیث.
- محمودی، سروس. (۱۳۹۷). تحلیل محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمان دوره ابتدایی از نظر توجه به اخلاق زیست‌محیطی. *فصلنامه مسائل کاربردی تعلیم و تربیت اسلامی*، ۲۲، ۱۳۱-۱۶۲.
- مدرسی، محمدتقی. (۱۳۷۸). *تفسیر هادیت*. مترجم: اتابکی، پرویز؛ شعاع، جعفر؛ آرام، احمد؛ آیتی، عبدالمحمد. ج ۱۲ و ج ۱۷. مشهد مقدس: مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی.
- مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت. (۱۳۹۷). *سند الگوی پایه اسلامی ایرانی پیشرفت*. تهران: مرکز الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت.
- مشکینی اردبیلی، علی. (۱۳۷۰). *المصباح المنیر*. قم: دفتر نشر الهادی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۴). *مجموعه آثار*. ج ۳۰. تهران: انتشارات صدرا.
- مغنیه، محمدجواد. (۱۳۷۸). *تفسیر کاشف*. مترجم: موسی دانش. ج ۵. قم: بوستان کتاب قم.
- مکارم شیرازی، ناصر. (۱۳۷۱). *تفسیر نمونه*. ج ۲۷. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- وحیدی، زهرا؛ حسینی، غزال. (۱۳۹۷). توجه به آموزش‌های زیست‌محیطی در دوره متوسطه دوم: تحلیل محتوای کتاب انسان و محیط زیست. *همایش ملی آموزش سبز، حفظ محیط زیست و ارتقای سرمایه‌های اجتماعی*. آموزش و پرورش ناحیه سه اصفهان، اصفهان.